Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

ગુજરાતની દિક્પાલ પ્રતિમાઓ

ડૉ. રામજી ઠાકરશીભાઈ સાવલિયા

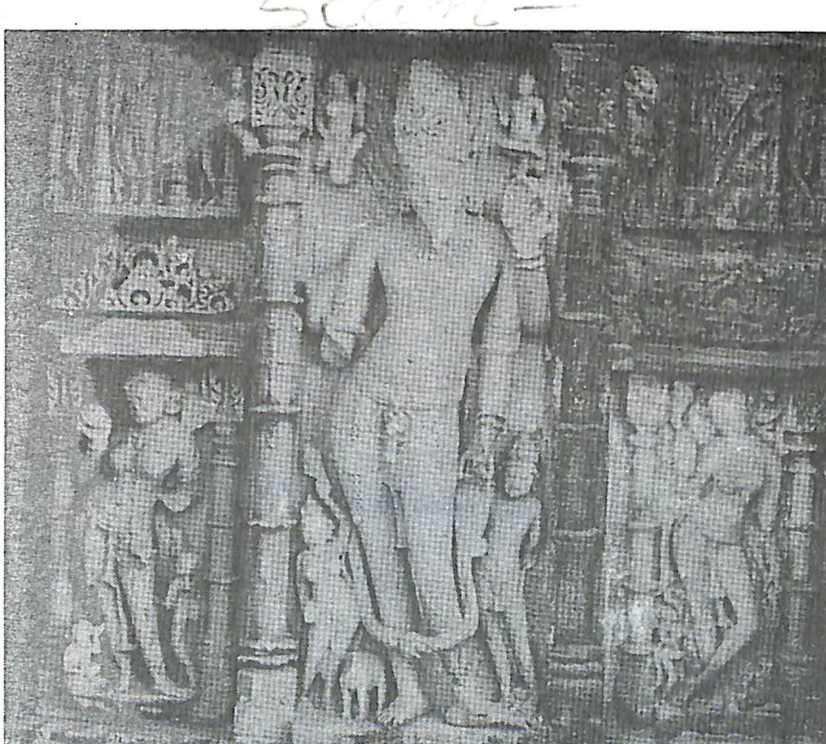

અગ્નિ—મોઢેરા

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

Iconography of the Dikapalas of Gujarat
by Dr. R. T. Savalia

© લેખક

❑ જૂન, ૧૯૯૮

❑ કિંમત : ૬૦-૦૦

❑ પ્રકાશક
આશુતોષ સાવલિયા
એ-૪, યજ્ઞપુરુષનગર,
કર્મચારીનગર, શોપિંગ સેન્ટર પાછળ,
રન્નાપાર્ક, ઘાટલોડિયા,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૬૧

❑ મુદ્રક :
અર્થ કૉમ્પ્યૂટર, કનુભાઈ ડી. પટેલ,
૨૭, અડવાણી માર્કેટ, દિલ્હી દરવાજા બહાર, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૪
ફોન : ૫૬૨૪૩૦૬

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

અર્પણ

આત્મસ્વરૂપ

'સખી'

(પત્ની)

ને

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

આમુખ

અધ્યા. રામજી સાવલિયાએ ગુજરાતની હિંદુ દેવી પ્રતિમાઓના મૂર્તિવિધાન વિશે શોધનિબંધ તૈયાર કર્યો ત્યારથી મૂર્તિવિધાન એમના અધ્યયનનો ઇષ્ટ વિષય બની રહ્યો છે.

અનેક ભાવિક જનો ભક્તિભાવથી દેવદર્શને જાય છે, પરંતુ ઇષ્ટ દેવ કે દેવીની મૂર્તિનાં દર્શન કરતી વખતે તેના મૂર્તિસ્વરૂપનાં વિવિધ લક્ષણોનું નિરીક્ષણ ભાગ્યે જ કરે છે. હિંદુ ધર્મમાં અનેકાનેક દેવદેવીઓ છે ને એમાંના દરેક દેવતાને પોતાનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ હોય છે. એમાં મુખ, ભુજાઓ, આયુધો, ઉપકરણો, વસ્ત્રો, અલંકારો, વાહનો ઇત્યાદિનું રસપ્રદ વૈવિધ્ય નજરે પડે છે.

ડૉ. સાવલિયાએ ગુજરાતની દેવી પ્રતિમાઓની જેમ ગુજરાતની દિક્પાલ-પ્રતિમાઓનું પણ વિગતે અધ્યયન કર્યું છે. ચાર દિશાઓ અને ચાર વિદિશાઓ (ખૂણાઓ)ના એકંદરે આઠ દિક્પાલ છે. સર્વ મોટાં દેવાલયોના મંડોવરમાં તે તે દિશા કે વિદિશામાં તેના દિક્પાલની ભવ્ય પ્રતિમા મૂકવામાં આવે છે. દરેક દિક્પાલની પ્રતિમા મૂર્તિવિધાનના નિયમો અનુસાર તૈયાર કરવામાં આવે છે. લેખકે આ લઘુગ્રંથમાં ક્રમશઃ દરેક દિક્પાલના મૂર્તિવિધાનનાં મુખ્ય લક્ષણ જણાવી, ગુજરાતમાં વિવિધ સ્થળોએ મળતી તે તે દિક્પાલની વિશિષ્ટ પ્રતિમાઓનો પરિચય આપ્યો છે. એટલું જ નહિ, ગુજરાતની આ પ્રતિમાઓમાં મૂર્તિવિધાનના શાસ્ત્રીય નિયમોનું પાલન કેવું અને કેટલું થયું છે તે પણ વિશ્લેષણાત્મક રીતે દર્શાવ્યું છે. દરેક પ્રકરણની પાદટીપોમાં તેના સંદર્ભ આપી તથા પુસ્તકમાં વર્ણવેલી પ્રતિમાઓ પૈકી કેટલીકને સચિત્ર રજૂ કરી લેખકે આ વિષયને વધુ વિશદ બનાવ્યો છે.

ચાર મુખ્ય દિશાઓમાં પૂર્વના દિક્પાલ ઇન્દ્ર, દક્ષિણના યમ, પશ્ચિમના વરુણ અને ઉત્તરના કુબેર છે. પૂર્વ દિશા સાથે આદિત્યની જેમ દેવાધિદેવ ઇન્દ્રને સાંકળવામાં આવે એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ યમ અને દક્ષિણ દિશા વચ્ચેના સંબંધનું શું તાત્પર્ય હશે ? ઉત્તરમાં વસેલા આર્યોને દુર્ગમ દક્ષિણમાં મૃત્યુનો આભાસ વધુ થયો હશે ? વરુણ મૂળમાં તો ઋત્ (સત્ય)ના અધિષ્ઠાતા હતા, તે આગળ જતાં જલ અને જલનિધિ (સમુદ્ર)ના દેવ ગણાતા શાથી થયા

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

હશે ? ભારતમાં સમુદ્ર પશ્ચિમે આવેલો હોઈ વરુણ પશ્ચિમ દિશાના દિક્પાલ ગણાયા. કુબેરનો નિવાસ ઉત્તરમાં આવેલો હોઈ, એ ઉતર દિશાના દિક્પાલ મનાયા. વિદિશાઓમાં ઈશાન અને અગ્નિ તો તે તે દિક્પાલનું નામ ધરાવે છે; નૈર્ઋત્ય અને વાયવ્ય પણ નિર્ઋતિ અને વાયુ દેવના નામે ઓળખાય છે.

ગુજરાતની દિક્પાલ-પ્રતિમાઓમાં ચતુર્ભુજ સ્વરૂપ સવિશેષ લોકપ્રિય છે. અગ્નિની પ્રતિમાઓમાં ત્રણ મુખ, ત્રણ હાથ અને ત્રણ પગ ધરાવતી પ્રતિમા વિરલ છે. નિર્ઋતિની પ્રતિમાઓમાં લેખકે છસાત પ્રતિમાઓનો નિર્દેશ કર્યો છે, પરંતુ નિરૂપણ માત્ર એક પ્રતિમાનું કર્યું છે. દિક્પાલ ઈન્દ્ર આયુધ વજ્ર, કિરીટમુકુટ અને ગજ વાહનથી સહેજે ઓળખાય, યમ દંડ, કુક્કુટ પુસ્તક અને લેખિની દ્વારા પિછાનાય, વરુણ પાશ અને મકર વડે ઓળખાય, વાયુ ધ્વજ-પતાકા તથા હરણ વાહન દ્વારા પિછાનાય, કુબેર પૂંજીપતિ તરીકે લંબોદર હોય, નાણાંથેલી ધારણ કરે ને હાથીનું મહામોંઘું વાહન ધરાવે એ સ્વાભાવિક છે.

કોઈ મંદિરોમાં કે વાવોમાં અષ્ટ દિક્પાલના સળંગ શિલ્પપટ્ટ નજરે પડે છે. લેખકે એવા બેત્રણ પટ્ટોનો પરિચય અહીં ગ્રંથના અંતે પરિશિષ્ટમાં આપ્યો છે, ચોબારીની જેમ બીજાં બે સ્થળોના નિર્દિષ્ટ દિક્પાલપટ્ટોનો વિગતવાર પરિચય આપ્યો હોત તો સારું. ગુજરાતની ઉપલબ્ધ દિક્પાલ-પ્રતિમાઓમાં કુબેર, ઈન્દ્ર, વાયુ અને વરુણ વધુ લોકપ્રિય હોવાનું લેખકે નોંધ્યું છે. લેખકના નોંધ્યા મુજબ ગુજરાતના શિલ્પીઓએ દિક્પાલોના પ્રતિમાવિધાનમાં શિલ્પશાસ્ત્રમાં આપેલા નિયમો કરતાં પોતાની આગવી કલાસૂઝ પર વધારે ઝોક આપ્યો હોવાનું માલૂમ પડે છે.

ગુજરાતની દિક્પાલ-પ્રતિમાઓને લગતો આ લઘુગ્રંથ આ વિષયમાં પ્રથમ પ્રસ્થાન છે. એનું પ્રકાશન ગુજરાતના મૂર્તિવિધાનના ક્ષેત્રમાં આવા અનેક વિવિધ વિષયોનું વધુ અધ્યયન-સંશોધન કરવા આ પ્રકાશન પ્રેરશે એવી મને શ્રદ્ધા છે. આવા એક પ્રેરક પ્રસ્થાન માટે હું આ લઘુગ્રંથના લેખક ડૉ. રામજી સાવલિયાને હાર્દિક અભિનંદન આપું છું ને આ દિશામાં તેઓ ઉત્તરોત્તર આવાં અન્ય ઉપયોગી પ્રદાન કરતા રહે એવી આશા રાખું છું.

તા. ૧૨-૫-૧૯૯૮

હરિપ્રસાદ ગં. શાસ્ત્રી
નિવૃત્ત નિયામક, ભો. જે. વિદ્યાભવન,
અમદાવાદ

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

પ્રાક્કથન

ગુજરાતનો ઇતિહાસ તેમ જ તેની સંસ્કૃતિનાં વિવિધ પાસાંઓ અંગે છેલ્લાં થોડાં વર્ષોથી તલસ્પર્શી સંશોધન થયું છે અને તે અંગે કેટલાક અધ્યેતાઓએ સંશોધન લેખો અને મહાનિબંધ લખ્યા છે. આ પૈકી ગુજરાતના મૂર્તિવિધાનને ક્ષેત્રે શિવ, વિષ્ણુ, સૂર્ય, હિંદુ દેવી પ્રતિમાઓના મૂર્તિવિધાનને લગતાં મહાનિબંધો લખાયા છે અને કેટલાંક પ્રગટ પણ થયાં છે. મૂર્તિવિધાન મારા રસનો વિષય છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિના વિષયમાં પીએચ.ડી.ની ડિગ્રી પ્રાપ્ત કરવા નિમિત્તે ગુજરાતની હિંદુ દેવી પ્રતિમાઓનું મૂર્તિવિધાનના સંદર્ભમાં વિશ્લેષણ કરવાનો ક્રમ રાખ્યો હતો. આ અંગે કરેલા પ્રાથમિક સર્વેક્ષણ તથા સ્થળ તપાસ વખતે **દિક્પાલ પ્રતિમાઓ**નો વ્યાપ ઘણો મોટો જણાયો. એ વખતે દિક્પાલ પ્રતિમાઓની થોડી નોંધો અને વિગતો એકઠી કરેલી. આ પછી ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદનું ૧૬મું અધિવેશન આણંદ મુકામે ભરાવાનું હતું. આ અધિવેશનમાં ઇનામી નિબંધ સ્પર્ધામાં 'ગુજરાતની દિક્પાલ-પ્રતિમાઓ' (મૂર્તિવિધાનના પરિપ્રેક્ષ્યમાં) વિષય રાખવામાં આવેલ. આ તકને ઝડપી લઈ અગાઉ એકઠી કરેલી વિગતો તેમજ આ ક્ષેત્રે અન્ય વિદ્વાનો અને અધ્યેતાઓએ પ્રસંગોપાત્ત પ્રગટ કરેલ લેખોની વિગતોનો ઉપયોગ કરી. શબ્દોની મર્યાદાને ધ્યાનમાં લઈ નિબંધ સ્પર્ધામાં ભાગ લીધો. મારું આ કાર્ય શ્રેષ્ઠનિબંધ તરીકે સ્વીકારાયું અને આ નિબંધને શ્રી. ક. ભા. દવે રૌપ્યચંદ્રક' વિજેતા જાહેર કરાયો. ત્યાર બાદ અન્ય પ્રસંગોએ જ્યારે જ્યારે સ્થળતપાસના પ્રસંગો આવતા ત્યારે દિક્પાલ પ્રતિમાઓના ફોટા તેમજ વિગતો એકઠી કરવાનું ચૂકતો નહિ. તેની ફળશ્રુતિ રૂપ એટલી બધી વિગતો મળી કે તેને પુસ્તકાકારે પ્રગટ કરતાં હું અત્યંત આનંદ અનુભવું છું.

આ પુસ્તક ૧૦ પ્રકરણો ધરાવે છે. એમાં ભારતીય ઉપખંડમાં દિક્પાલ પૂજાની પ્રાચીનતા તેમજ એનો પ્રાચીન પ્રસાર, ઉપલબ્ધ પ્રાચીનતમ પ્રતિમાઓની ચર્ચા કરીને, ત્યારબાદ અનુક્રમે ઇન્દ્ર, અગ્નિ, યમ, નિર્ઋતિ, વરુણ, વાયુ, કુબેર અને ઈશાનનું પ્રતિમાવિધાન ચર્ચ્યું છે. આ પ્રતિમાવિધાનની ચર્ચામાં પણ પ્રત્યેક દિક્પાલની પૂજાની તેમજ એમની પ્રતિમાની પ્રાચીનતા, સાહિત્ય પુરાણો,

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

તેમજ શિલ્પગ્રંથોમાં અપાયેલ એમનું મૂર્તિવિધાન તથા ભારતમાંથી મળતી એમની પ્રાચીન પ્રતિમાઓ દૃષ્ટાંતરૂપે વર્ણવ્યા બાદ ગુજરાતમાંથી ઉપલબ્ધ પ્રત્યેક દિક્પાલની પ્રતિમાઓ પૈકીની વિશેષ નોંધપાત્ર પ્રતિમાઓનું મૂર્તિવિધાનના સંદર્ભમાં વિશ્લેષણ કરવાનો ઉપક્રમ રાખ્યો છે. અહીં પ્રતિમાઓને એઓના સમયાનુક્રમમાં ગોઠવીને વર્ણન આપ્યું છે. પ્રતિમાના સમયાંકન પરત્વે જ્યાં અન્ય વિદ્વાનોએ નિર્દેશ કર્યો છે તેની ખાતરી કરી છે અને જ્યાં એમનાથી જુદા પડવાનું થયું છે ત્યાં સ્પષ્ટ નિર્દેશ કર્યો છે. આ પુસ્તકમાં સર્વપ્રથમવાર પ્રગટ કરવામાં આવેલી પ્રતિમાઓનું પણ સમયાંકન કરવામાં આવ્યું છે.

અહીં એક બાબત ખાસ ઉલ્લેખનીય છે કે આ નિમિત્તે લગભગ ૯૦ જેટલી પ્રતિમાઓનું સર્વેક્ષણ કરતાં ૩૦ જેટલી નવી પ્રતિમાઓ પ્રકાશમાં આવી છે.

ઉપર્યુક્ત મુદ્દાઓના તલસ્પર્શી અભ્યાસને મૂર્ત કરીને અહીં પ્રકાશનરૂપે પ્રગટ કરતાં આનંદ અનુભવું છું. આ લઘુગ્રંથનો આમુખ લખી આપવા માટે હું ડૉ. હરિપ્રસાદ ગં. શાસ્ત્રીનો ઋણી છું.

તા. ૧-૬-૧૯૯૮ — **- રામજી સાવલિયા**

સંક્ષેપ સૂચિ

ગુ. મૂ. વિ.	ગુજરાતનું મૂર્તિવિધાન
ગુ.રા.સાં.ઈ.	ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ
બુ. પ્ર.	બુદ્ધિપ્રકાશ
ASIAR	Archaeological Survey of India Annual Report.
BMC	British Museum Catalogue
DHI	Development of Hindu Iconography
EHI	Element of Hindu Iconography
JISOA	Journal of U.P. History Society
JRAS	Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland
MASI	Memories of Archaeological Survey of India
PMC	Catalogue of the Coins in the Panjab Museum, Lahor

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

અનુક્રમણિકા

આમુખ	૪
પ્રાક્કથન	૬
અનુક્રમણિકા	૮
પ્રકરણ	
૧. ભૂમિકા	૧-૭
(૧) દિક્પાલ પૂજાની પ્રાચીનતા અને પ્રચાર	
(૨) સાહિત્યમાં દિક્પાલ	
૨. દિક્પાલ ઇન્દ્ર : (૧) શાસ્ત્રીય પ્રતિમા વિધાન	૮-૧૮
(૨) ઉપલબ્ધ પ્રતિમાઓનું વિશ્લેષણ	
(૩) પ્રતિમાઓની વિશેષતા	
૩. દિક્પાલ અગ્નિ	૧૯-૨૭
૪. દિક્પાલ યમ	૨૮-૩૪
૫. દિક્પાલ નિર્ઋતિ	૩૫-૩૮
૬. દિક્પાલ વરુણ	૩૯-૪૫
૭. દિક્પાલ વાયુ	૪૬-૫૩
૮. દિક્પાલ કુબેર	૫૪-૬૧
૯. દિક્પાલ ઇશાન	૬૨-૬૫
પરિશિષ્ટ-૧ અષ્ટ દિક્પાલપટ્ટ	૬૬-૬૭
૧૦. ઉપસંહાર	૬૮
સંદર્ભગ્રંથોની સૂચિ	૬૯-૭૨

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

પ્રકરણ - ૧

ભૂમિકા

૧. દિક્પાલની પૂજાની પ્રાચીનતા અને તેનો પ્રસાર

ભારતમાં દિક્પાલ પૂજાનો ઉદ્‌ગમ, તેની પ્રાચીનતા અને એના પ્રસારને ધ્યાનમાં લેતાં જણાય છે કે. ઈ. પૂ. ૨ જા સૈકાની ઇન્દ્રની એક પ્રાચીન પ્રતિમા ભાજાની ગુફામાંથી મળી છે.[૧] આ ઉપરાંત ગાંધાર, મથુરાકલામાંથી ઐરાવત પર આરૂઢ ઇન્દ્ર નજરે પડે છે.[૨] દિક્પાલ અગ્નિની ઈ.સ. ૩૫૦ ના અરસાની અહિચ્છત્રામાંથી પ્રાપ્ત પ્રતિમા પ્રાચીન છે.[૩] યમની દિક્પાલ તરીકે પ્રતિમાઓ દક્ષિણ ભારતમાં ચિદમ્બરમ્‌ના શિવ મંદિરમાં આવેલી છે.[૪] દિક્પાલ નિર્ઋતિની ગુપ્તકાલ સુધીની કોઈ પ્રતિમાઓ હોવાનું જણાતું નથી.[૫] વરુણની એક પ્રતિમા ભૂવનેશ્વરના રાજરાણી મંદરિમાં આવેલી છે. ઉપરાંત ખજૂરાઓ, ઇલોરાની કૈલાસ ગુફામાં તેની પ્રતિમાઓ છે.[૬] વાયુની સાગરખેડુ નાવિકો પૂજા કરે છે. ઉપરાંત ગુજરાતમાં વાયડા વૈશ્યોનો તે ઇષ્ટદેવ છે. અન્ય કોઈ દિક્પાલની સ્વતંત્ર ઇષ્ટદેવ તરીકેની પૂજા થતી હોવાનું જણાયું નથી. વાયુ દેવનાં સ્વતંત્ર મંદિરો પણ મળે છે.[૭] કુબેરની સ્વતંત્ર પ્રતિમાઓ વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધ ત્રણે ધર્મોમાં મળે છે. છતાં દિક્પાલ તરીકેની પ્રતિમાઓ પ્રાચીન મંદિરોમાં જોવા મળે છે. ઈશાન એ શિવનું જ એક સ્વરૂપ છે. તેઓ ઈશાન સ્વરૂપે દિક્પાલનું કામ કરતાં હોવાથી મંદિરમાં તેમની પ્રતિમા મૂકવામાં આવે છે.

ગુજરાતમાં મૈત્રકકાલીન વરુણની, વાયુની ૫ મી સદીની, કુબેરની ૬ઠ્ઠા સૈકાની પ્રતિમાઓ મળી છે. ૧૦ મી સદીથી મંદિરોના મંડોવરના ગવાક્ષોમાં પ્રતિમાઓ મળવા લાગે છે.

૨. સાહિત્યમાં દિક્પાલ

વિશ્વની આઠ દિશાઓ આઠ દિક્પાલોથી સુરક્ષિત છે, એમ મનાય છે. આ દિક્પાલોમાં મુખ્ય ચાર દિશાના ચાર અને ચાર ખૂણાના ચાર એમ મળી કુલ આઠ થાય છે. મુખ્ય ચાર દિશા અને ચાર કોણના તેઓ અધિપતિ ગણાય છે. એમાં દરેક દિક્પાલનું સ્થાન આ પ્રમાણે જોવા મળે છે.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

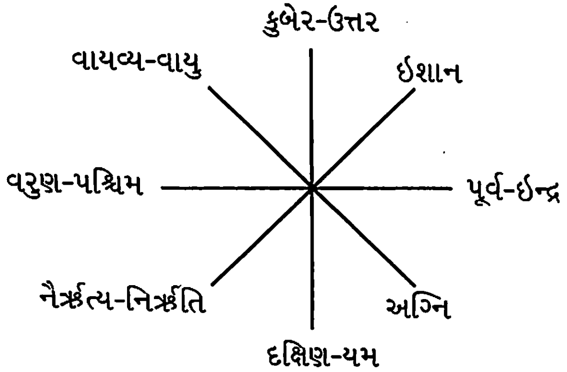

પૂર્વ દિશામાં **ઇન્દ્ર**, અગ્નિકોણમાં **અગ્નિ**, દક્ષિણમાં **યમ**, નૈર્ઋત્યમાં **નિર્ઋતિ**, પશ્ચિમમાં **વરુણ**, વાયવ્ય કોણમાં **વાયુ**, ઉત્તરમાં **કુબેર** અને ઇશાન કોણમાં **ઇશાન** (શિવ)ને ગણવામાં આવે છે. આ અષ્ટ દિક્પાલોની પ્રતિમાઓ દેવ મંદિરોમાં ચાર દિશા અને ચાર કોણમાં સ્થાપિત કરવામાં આવે છે. આ મૂર્તિઓને ક્યારેક રંગમંડપની છત નીચે, મંદિરના મુખ્ય વિમાની બાહરની બાજુ ગોખમાં કે કીર્તિસ્તંભોના બહારના ભાગમાં મૂકેલી નજરે પડે છે.

શાસ્ત્રોમાં અષ્ટ દિક્પાલોની સંખ્યા અને નામની બાબતમાં વિવિધતા જોવા મળે છે.

હિંદુધર્મશાસ્ત્ર તેમજ જૈન ગ્રંથોમાં દિશા અને વિદિશાના અધિપતિઓને લોકપાલ કહ્યા છે. શાસ્ત્રોમાં 'દિક્પાલ' અને 'લોકપાલ' શબ્દો પ્રયોજાયા છે. દિક્પાલને દિશાના રક્ષક અને લોકપાલને જગતના રક્ષક તરીકે ગણાવ્યા છે.[૮] અથર્વવેદમાં[૯] આશાપાલ-સ્વર્ગના રક્ષક, તૈત્તરીય સંહિતામાં[૧૦] દિશાપતિ-રક્ષક અને શતપથ બ્રાહ્મણમાં[૧૧] અધિપતિ તરીકે ઓળખાવેલ છે. મનુસ્મૃતિ[૧૨] અને મહાભારતમાં[૧૩] લોકપાલ, જ્યારે પુરાણો-અગ્નિપુરાણ[૧૪] અને મત્સ્યપુરાણ[૧૫] લોકપાલ અને દિક્પાલ બંનેનો સ્વીકાર કરે છે. વાયુપુરાણમાં[૧૬] અધિપતિ શબ્દ પ્રયોજાયો છે.

દિક્પાલ-લોકપાલની સંખ્યાની બાબતમાં દરેક શાસ્ત્રગ્રંથોમાં એક કરતાં વધુ વખત ઉલ્લેખ થયો હોય, ત્યાં પણ નામ, સ્થાન અને સંખ્યાની બાબતમાં વિવિધતા જોવા મળે છે. તૈત્તરીય સંહિતામાં 'દિશાપતિ' તરીકે વિશ્વકર્મન, પ્રજાપતિ, રુદ્ર,વરુણ અને અગ્નિને ગણાવ્યા છે.[૧૭] આ જ ગ્રંથમાં છ દેવતાને દિશાસ્થાન પ્રમાણે-અગ્નિ-પૂર્વ, ઇન્દ્ર-દક્ષિણ, સવિત્ર-પશ્ચિમ, મિત્ર-વરુણ-ઉત્તર અને

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

બૃહસ્પતિ-બૃહતિ બતાવ્યાં છે.[૧૮] આ ગ્રંથમાં અન્ય સ્થળે એક જૂથમાં વસુ અને રુદ્ર-પૂર્વ, યમ અને પિત્ર-દક્ષિણ, આદિત્ય અને વિશ્વદેવ-પશ્ચિમ, ધ્યુતાનમારૂત અને મરુત તથા ઇન્દ્ર-ઉત્તરમાં દર્શાવ્યાં છે.[૧૯] અન્ય એક જગ્યાએ છ દેવતાને યજ્ઞની પવિત્ર અગ્નિનું રક્ષણ કરવા આવાહ્ન કરેલ છે.[૨૦] જેમાં અગ્નિ-પૂર્વમાંથી, ઇન્દ્ર-દક્ષિણમાંથી, સોમ-પશ્ચિમમાંથી, વરુણ-ઉત્તરમાંથી તેમજ બૃહસ્પતિ-બૃહતિ દિશામાંથી અને યમને ઇયાદ દિશામાંથી બોલાવવાનું વિધાન છે.

અથર્વવેદમાં છ દેવતા કહ્યાં છે.[૨૧] અગ્નિ-પૂર્વ, ઇન્દ્ર-દક્ષિણ, વરુણ-પશ્ચિમ, સોમ-ઉત્તર, વિષ્ણુ-ધ્રુવા (પૃથ્વી) બૃહસ્પતિ-ઊર્ધ્વ (આકાશ). અહીં ચાર 'આશાપાલ' હોવાનું જણાવ્યું છે. પરંતુ તેના નામ, સ્થાન કે અન્ય વિગત આપી નથી.[૨૨]

શતપથબ્રાહ્મણ સાત અધિપતિ હોવાનું જણાવે છે. યજ્ઞકુંડના લાકડામાં અગ્નિ પ્રગટાવવા વસુ સાથે અગ્નિને પૂર્વ દિશામાંથી, રુદ્ર સાથે ઇન્દ્રને દક્ષિણ દિશામાંથી, આદિત્યો સાથે વરુણને પશ્ચિમ દિશામાંથી, મરુતો સાથે સોમને ઉત્તર દિશામાંથી અને વિશ્વદેવન સાથે બૃહસ્પતિને બૃહતિ દિશામાંથી બોલાવવાનું વિધાન છે.[૨૩] આ જ ગ્રંથના ખંડ ૧૪માં સવિત્ર-પશ્ચિમ, ધાત્ર-ઉત્તર અને બૃહસ્પતિ-બૃહતિ આ પ્રમાણેના દેવતાઓના નિર્દેશ છે.[૨૪]

ગોભિલીય ગૃહ્યસૂત્રમાં[૨૫] ભવનનિર્માણ સમયે લોકપાલ ઇન્દ્ર-પૂર્વમાં, વાયુ-દક્ષિણ-પૂર્વમાં, યમ-દક્ષિણમાં, પિત્રા-દક્ષિણ-પશ્ચિમમાં, વરુણ-પશ્ચિમમાં, મહારાજા-ઉત્તર-પશ્ચિમમાં, સોમ-ઉત્તરમાં, મહેન્દ્ર-ઉત્તર-પૂર્વમાં, વાસુકી-અંધસ્તાત (પૃથ્વી) અને બ્રહ્મા-ઉર્ધ્વદીવી (આકાશ)ને બલિ-ભેટ ધરવાનું જણાવ્યું છે.

મનુસ્મૃતિ (માનવધર્મશાસ્ત્ર) આઠ દેવતાઓનો નિર્દેશ કરે છે. જેમાં સોમ, અગ્નિ, અર્ક, અનિલ (વાયુ), ઇન્દ્ર, વિત્ત (કુબેર), અપ્પાતિ (વરુણ) અને યમ. અધ્યાય ૭માં થોડા ફેરફાર સાથે ઇન્દ્ર, અનિલ, યમ, અર્ક, અગ્નિ, વરુણ, ચંદ્ર અને વિત્તેશા નામો આપ્યા છે.[૨૬]

મહાભારતમાં મુખ્ય ચાર લોકપાલો બતાવ્યા છે. આરણ્યક પર્વમાં શક્ર, અગ્નિ, વરુણ અને યમ.[૨૭] જ્યારે કર્ણપર્વમાં જાતવેદસ (અગ્નિ)-પૂર્વ, યમ-દક્ષિણ, વરુણ-પશ્ચિમ અને સોમ-ઉત્તરમાં જણાવ્યાં છે.[૨૮]

રામાયણમાં સીતા સ્વયંવર વખતે વજ્રધર (ઇન્દ્ર)-પૂર્વ, યમ-દક્ષિણ, વરુણ-પશ્ચિમ અને ધનેશ (કુબેર)-ઉત્તરને આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હોવાનો ઉલ્લેખ છે.[૨૯]

પુરાણોમાં વિવિધ લોકપાલો જણાવ્યાં છે. અહીં તેના સ્થાન અને પ્રસંગ મુજબ નામમાં ભિન્નતા જોવા મળે છે. પ્રથમ જૂથમાં આઠ કે દસ લોકપાલ

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

નજરે પડે છે.જેઓને યજ્ઞ વખતે ભોગ અપાતો, જેના સ્વરૂપ અંગેના વિધાન જે તે પુરાણના મૂર્તિવિધાનના અધ્યાયોમાં આપેલાં છે.

મત્સ્યપુરાણમાં દસ દિક્પાલોને યજ્ઞ સમયે ભોગ આપવાના નિર્દેશ છે.[30] અહીં અષ્ટ દિક્પાલોનું મૂર્તિવિધાન આપવામાં આવ્યું છે.[31]

અગ્નિપુરાણમાં આઠ દિક્પાલોના મૂર્તિવિધાન મળે છે.[32] આ જ ગ્રંથમાં દસ લોકપાલોને યજ્ઞ વખતે ભોગ ધરવામાં આવતો હોવાના નિર્દેશ છે તેમજ તેના મૂર્તિવિધાનના ઉલ્લેખ મળે છે. જેમાં બ્રહ્મા અને શેષનાગ (વસુ) ને ગણાવ્યા છે.[33]

બીજા જુથના લોકપાલોમાં ચાર દેવતાઓના નામ : સુધર્મન-પૂર્વ, શંખપાદ-દક્ષિણ, કેતુમાન-પશ્ચિમ અને હિરણ્યરોમન-ઉત્તર મળે છે. આ લોકપાલ મેરુ પર્વતના રક્ષક અને બ્રહ્માની સત્તા નીચે રહેનાર મનાય છે.[34]

ત્રીજા જૂથમાં ચાર લોકપાલો, જે માનસ પર્વતની આસપાસના પુષ્કર દ્વિપમાં વસે છે. જેમાં વાસવ (ઇન્દ્ર)-પૂર્વ, યમ-દક્ષિણ, વરુણ-પશ્ચિમ, સોમ-ઉત્તરમાં.[35]

જૈન અને બૌદ્ધધર્મે પણ લોકપાલોનો સ્વીકાર કરેલો છે. બૌદ્ધધર્મમાં તેઓ ચર્તુમહારાજિક દેવો તરીકે ઓળખાય છે. પરંતુ એનું રૂપ ભિન્ન છે. પૂર્વ દિશાના દિક્પાલ ગંધર્વોના રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર, દક્ષિણ દિશાના સ્વામી કૂષ્માણ્ડોના રાજા વિરુદ્ધક, પશ્ચિમ દિશાની રક્ષા વિરુપાક્ષ નામના નિરંકુશ નાગ કરે છે. ઉત્તર દિશામાં યક્ષોના સ્વામી વૈશ્રવણનું આધિપત્ય છે.[36] 'લલિતવિસ્તર'માં ચાર લોકપાલોનું મૂર્તિવિધાન આપેલ છે. જેમાં તેમણે કવચ ધારણ કરેલ, હાથમાં અસિ, ધનુષ્ય, બાણ, શક્તિ, તોમર અને ત્રિશૂલ તથા મસ્તકે મણિયુક્ત મુકુટ ધારણ કરે છે.[37]

મધ્યકાલીન બૌદ્ધ સાહિત્ય 'નિષ્પન્નયોગાવલી'માં હિંદુ પરંપરાના લોકપાલોનો સ્વીકાર કરેલ છે.[38]

જૈનધર્મમાં લોકપાલો-ભવનવાસન (પૃથ્વીના દેવ) અને વૈમાનીકસ (સ્વર્ગના દેવ)ને સેવક તરીકે બતાવ્યા છે. ચાર લોકપાલોમાં ઇન્દ્ર પ્રથમ સ્થાને છે. શ્વેતાંબર સંપ્રદાય લોકપાલોમાં સોમ-પૂર્વ, યમ-દક્ષિણ, વરુણ-પશ્ચિમ અને વૈશ્રમણ-ઉત્તર દિશાના માને છે. દિગંબરો સોમની જગ્યાએ ઇન્દ્રને મૂકે છે. અને વૈશ્રમણને કુબેર કહે છે. બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મમાં પાછળથી આઠ કે દસ લોકપાલ-દિક્પાલ, જે પુરાણોમાં વર્ણવ્યા છે તેનો સ્વીકાર કરે છે. જો કે તેમના હાથના આયુધોમાં ફેરફાર કરે છે. જૈન પરંપરામાં દસ દિક્પાલો પૈકી મુખ્ય આઠ ઉપરાંત પાતાલલોકના

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

દિક્‌પાલ 'નાગદેવ' તથા ઉર્ધ્વલોકના દિક્‌પાલ બ્રહ્મદેવ ગણાવેલ છે.

વાસ્તુસારમાં નાગદેવ દિક્‌પાલને પાતાલનો અધિપતિ, કૃષ્ણવર્ણ, કમળના આસન પર બિરાજમાન અને હાથમાં સર્પ ધારણ કરે છે.બ્રહ્મદેવને ઉર્ધ્વલોકનો સ્વામી સુવર્ણની ક્રાંતિવાળો, ચારમુખવાળો,શ્વેતવસ્ત્રો, હંસની સવારી કરનારો, કમળ પર વસનારો, હાથમાં પુસ્તક અને કમળ ધારણ કરે છે. નિર્વાણકલિકામાં બ્રહ્મદેવને[૩૯] શ્વેતવર્ણનો અને હાથમાં કમંડલુ ધારણ કરનાર કહ્યો છે.

જુદા જુદા શાસ્ત્રગ્રંથોમાં લોકપાલો અંગે જે માહિતી મળે છે તેમાં વિવિધતા જોવા મળે છે. નીચે આપેલ યાદી પરથી તે સ્પષ્ટ થાય છે.[૪૦]

તૈત્તરીય સંહિતા

(૧)	(૨)	(૩)	(૪)
વિશ્વકર્મન્	અગ્નિ (પૂર્વ)	વસુ અને રુદ્ર-પૂર્વ	અગ્નિ-પૂર્વ
પ્રજાપતિ	ઇન્દ્ર (દક્ષિણ)	યમ અને પિત્ર-દક્ષિણ	ઇન્દ્ર-દક્ષિણ
રુદ્ર	સવિત્ર (પશ્ચિમ)	આદિત્ય અને વિશ્વદેવ-પશ્ચિમ	સોમ-પશ્ચિમ
વરુણ	મિત્રવરુણ (ઉત્તર)	ધ્યુતાનમારુત અને મરુત-ઉત્તર	બૃહસ્પતિ-બૃહતિ
અગ્નિ	બૃહસ્પતિ		યમ-ઇયાદ

અથર્વવેદ	**શતપથ બ્રાહ્મણ** (૧)	**શતપથ બ્રાહ્મણ** (૨)
અગ્નિ-પૂર્વ	અગ્નિ-પૂર્વ	વસુ સાથે અગ્નિ-પૂર્વ
	ઇન્દ્ર-દક્ષિણ	
વરુણ-દક્ષિણ	સવિત્ર-પશ્ચિમ	રુદ્ર સાથે ઇન્દ્ર-દક્ષિણ
સોમ-ઉત્તર	ધાત્ર-ઉત્તર	આદિત્યો સાથે વરુણ-પશ્ચિમ
વિષ્ણુ-ધ્રુવા (પૃથ્વી)	બૃહસ્પતિ-બૃહતિ	મરુતો સાથે સોમ-ઉત્તર
બૃહસ્પતિ-ઉર્ધ્વ (આકાશ)		વિશ્વદેવ સાથે બૃહસ્પતિ-બૃહતિ

ગોભિલીય ગૃહ્યસૂત્ર	**મનુસ્મૃતિ** (૧)	**મનુસ્મૃતિ** (૨)
ઇન્દ્ર-પૂર્વ	સોમ	ઇન્દ્ર
વાયુ-દક્ષિણ-પૂર્વ	અગ્નિ	અનિલ
યમ-દક્ષિણ	અર્ક	યમ
પિત્ર-દક્ષિણ-પશ્ચિમ	અનિલ(વાયુ)	અર્ક
વરુણ-પશ્ચિમ	ઇન્દ્ર	અગ્નિ
મહારાજ-ઉત્તર-પશ્ચિમ	વિત્ત (કુબેર)	વરુણ
સોમ-ઉત્તર	આપ્પત્તિ (વરુણ)	ચંદ્ર
મહેન્દ્ર-ઉત્તર-પૂર્વ	યમ	વિત્તેશ
વાસુકી-અંધસ્તાત		
બ્રહ્મા-ઉર્ધ્વદીવી		

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

મહાભારત (૧)	(૨)	રામાયણ
શક્ર	જાતવેદસ (અગ્નિ)-પૂર્વ	વજ્રધર (ઇન્દ્ર)-પૂર્વ
અગ્નિ	યમ-દક્ષિણ	યમ-દક્ષિણ
વરુણ	વરુણ-પશ્ચિમ	વરુણ-પશ્ચિમ
યમ	સોમ-ઉત્તર	ધનેશ (કુબેર)-ઉત્તર

પુરાણ-પ્રથમ જુથ	પુરાણ-બીજું જુથ	પુરાણ-ત્રીજું જુથ
ઇન્દ્ર-પૂર્વ	સુધર્મન-પૂર્વ	વાસવ(ઇન્દ્ર)-પૂર્વ
અગ્નિ-દક્ષિણ-પૂર્વ	શંખપાદ-દક્ષિણ	યમ-દક્ષિણ
યમ-દક્ષિણ	કેતુમાન-પશ્ચિમ	વરુણ-પશ્ચિમ
નિર્ઋતિ-દક્ષિણ-પશ્ચિમ	હિરણ્યરોમન-ઉત્તર	સોમ-ઉત્તર
વરુણ-પશ્ચિમ		
વાયુ-ઉત્તર-પશ્ચિમ		
કુબેર (સોમ)-ઉત્તર		
ઈશાન-ઉત્તર-પૂર્વ		
(બ્રહ્મા-અનંત)		

બૌદ્ધ-ચર્તુમહારાજિકદેવ	જૈન લોકપાલ શ્વેતાંબર	દિગંબર
ધૃતરાષ્ટ્ર-પૂર્વ	સોમ-પૂર્વ	ઇન્દ્ર-પૂર્વ
વિરુદ્ધક-દક્ષિણ	યમ-દક્ષિણ	યમ-દક્ષિણ
વિરુપાક્ષ-પશ્ચિમ	વરુણ-પશ્ચિમ	વરુણ-પશ્ચિમ
વૈશ્રવણ-ઉત્તર	વૈશ્રમણ-ઉત્તર	કુબેર-ઉત્તર

• પાદટીપ •

૧. J. N. Banerjee, 'Development of Hindu Iconography' (DHI), p. 524
૨. પ્રિયબાળા શાહ, 'પ્રાચીન ભારતીય શિલ્પકળા અને સ્થાપત્ય', પૃ. ૧૯૫
૩. V. S. Agrawala, 'Terracotta figurines of Ahichchatra', Ancient India, No. 4, 1947-48, p. 131
૪. T. Gopinath Rao, 'Element of Hindu Iconography' (EHI), p. 524
૫. नी. पु. जोशी, 'प्राचीन भारतीय मूर्तिविज्ञान', पृ. १७७
૬. 'ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ', (ગુ.રા.સાં.ઇ.) ગ્રંથ ૩, પૃ. ૩૨૨
૭. ક. ભા. દવે, 'ગુજરાતનું મૂર્તિવિધાન', (ગુ.મૂ.વિ.), પૃ. ૪૨૫-૪૨૬
૮. ઐત્તરેય ઉપનિષદ, ૧,૩; ૩,૧ (સંપા. આપ્ટે. પૂના, ૧૮૮૯, આનંદ આશ્રમ સંસ્કૃત સીરીઝ, નં. ૧૧)

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૯. અથર્વવેદ, ૩, ૨૭, ૧-૬; ૧,૩૧,૧-૨
૧૦. તૈત્તરીય સંહિતા, ૫, ૫, ૧૦; ૫, ૫, ૫
૧૧. શતપથ બ્રાહ્મણ, ૬, ૧, ૫-૯; ૧,૩, ૧૯-૨૩
૧૨. મનુસ્મૃતિ-માનધર્મશાસ્ત્ર-૫, ૯૬
૧૩. મહાભારત, ૧,૨૧૬,૧; ૩,૪૨,૧૬; ૩,૫૨,૫; ૩,૨૬૫,૧૪
૧૪. અગ્નિપુરાણ, અ. ૫૧, ૩; અ. ૫૧, ૧૬; અ.૫૬, ૧૭-૩૦; અ.૯૬, ૨૭; ૨,૨,૩૧
૧૫. મત્સ્યપુરાણ, અ.૯૨, ૫૨; અ.૨૬૦,૧૫
૧૬. વાયુ મહાપુરાણ, અ.૩૪,૮૭
૧૭. તૈત્તરીય સંહિતા, ખંડ ૫, અ.૫,૫ ૧૮. એજન, ખંડ ૫, અ. ૮, ૨-૩
૧૯. એજન, ખંડ ૫, અ. ૫, ૯ ૨૦. એજન, ખંડ ૫, અ. ૫,૧૦
૨૧. અથર્વવેદ, ખંડ ૩, અ. ૨૭, ૧-૬
૨૨. એજન, ખંડ ૧, અ. ૩૧, ૧-૨
૨૩. શતપથ બ્રાહ્મણ, ખંડ ૮, ૬, ૧, ૫-૯
૨૪. એજન, ખંડ ૧૪, ૧, ૩, ૧૯-૨૩
૨૫. ગોભિલીય ગૃહ્યસૂત્ર, ૪,૭,૪૧
૨૬. મનુસ્મૃતિ (માનવધર્મશાસ્ત્ર); અ. ૫, ૯૬; અ. ૭, ૪
૨૭. મહાભારત આરણ્યક પર્વ, અ. ૫૨, ૫
૨૮. એજન, કર્ણપર્વ, અ. ૩૦, ૭૬-૭૭
૨૯. રામાયણ, અયોધ્યાકાંડ, ૧૬, ૨૪ ૩૦. મત્સ્યપુરાણ, અ. ૯૨/૫૨
૩૧. એજન, અ. ૨૫૯/૬૫-૯૬; અ. ૨૬૦/૯-૨૩
૩૨. અગ્નિપુરાણ, અ. ૫૧/૧૪-૧૬
૩૩. એજન, અ. ૫૬; અ. ૯૬/૨૬-૩૦
૩૪. મત્સ્યપુરાણ, અ. ૧૨૩/૯૩-૯૫; શ્રી વિષ્ણુપુરાણ, ખંડ ૨, અ. ૮, ૮૪-૮૫; ૧, ૨૨/૧૦-૧૫
૩૫. શ્રીવિષ્ણુપુરાણ, ખંડ ૨, અ. ૮/૯-૧૦
૩૬. Digha Nikaya Vol. II, p. 207, Sut. XVIII, 12 and Vol. III, p. 194, Sut. XXXII, 1. (Pali Tex society) 1903
૩૭. લલિતવિસ્તર પૃ. ૨૦૯
૩૮. નિષ્પન્નયોગાવલી, વડોદરા, ૧૯૭૨ (G.O.S. No. 109); B. Bhattacharya, 'The Indian Buddhist Iconography', pp. 352, 361-363.
૩૯. નિર્વાણ કલિકા, પૃ. ૩૮; B. C., Bhattacharya, 'The Jain Iconography', pp.108-116
૪૦. Wibke lobo, 'The Sun-Temple at Modhera', pp. 150 f.

❑

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

પ્રકરણ - ૨

દિક્પાલ ઇન્દ્ર

ઈન્દ્ર ઋગ્વેદના મુખ્ય દેવોમાંનો એક દેવ છે. ઋગ્વેદમાંથી તેની શક્તિઓ, ગુણો અને યશ ગાતા સૂક્તો મળે છે.[૧] 'ઈન્દ્ર' શબ્દ મૂળ ઇંદ્ર એટલે કે 'પ્રકાશ આપનાર'માંથી પ્રયોજાયો છે.[૨] શતપથબ્રાહ્મણમાં ત્રિમૂર્તિની કલ્પનામાં સૂર્ય અને અગ્નિ સાથે ઇન્દ્રનો પણ સમાવેશ થયેલો જોવામાં આવે છે.[૩] તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણમાં ઈન્દ્રની ઉત્પત્તિ પ્રજાપતિથી થયાનું નોંધ્યું છે.[૪]

ઈન્દ્ર એ વૈદિકયુગનો પ્રધાન દેવતા છે. અંતરિક્ષનો એ અધિપતિ ગણાતો અને તે જમાનામાં તે અત્યંત લોકપ્રિય દેવ હતો. ઋગ્વેદનો એક ચતુર્થાંશ કરતાં પણ વધારે ભાગ ઈન્દ્રને લગતાં જ સૂક્તોથી રોકાયેલો છે, એ પરથી એની મહત્તાનો ખ્યાલ આવી શકે તેમ છે. ઈન્દ્રનું મુખ્ય આયુધ વજ્ર છે. દધીચિ ઋષિના અસ્થિમાંથી દેવોના વિશ્વકર્મા ત્વષ્ટ્રાએ ઈન્દ્ર માટે અસુરો સામેના સંગ્રામ માટે તે ઘડ્યું હતું. દેવો અને દાનવો વચ્ચેના સાગરમંથનમાંથી નીકળેલા ચૌદ રત્નો પૈકી ઐરાવત હાથી દેવાધિ દેવ ઈન્દ્રના ફાળે ગયો હતો. ઋગ્વેદકાલીન કવિઓએ આ દેવતાની કલ્પના મેઘ તરીકે કરી છે. એટલે કે ઈન્દ્ર એ મેઘની ગર્જનાઓનો દેવ છે. વૃત્ર નામના અનાવૃષ્ટિ અથવા અંધકારના અસુર પર એ વિજય મેળવે છે.[૫] આ એની બધી આખ્યાયિકાઓનું મુખ્ય બીજ છે. વૈદિક ઋષિઓએ આ બીજના આધારે એના પર વિસ્તાર કરી અનેકાનેક આખ્યાયિકાઓ રચી છે. દા.ત. હાથમાં વજ્ર રાખીને સોમ રસના પાન વડે પ્રફુલ્લિત થયેલ ઈન્દ્ર મરુતો નામના દેવની સહાય વડે યુદ્ધની તૈયારી કરે છે. વૃત્ત સાથે ભારે સંગ્રામ થાય છે. ત્યારે આકાશ અને પૃથ્વી બેઉ ભયને લીધે કંપી ઊઠે છે. મેઘના વીજ ચમકારો એ જ એનું વજ્ર નામનું આયુધ છે. વાદળોનો ગડગડાટ આર્યોના પ્રિયધન ગાયનું બરાડવું છે. વાદળ એ ગાય, આંચળ, ઝરો, ઘડો વગેરે અર્થમાં છે. તથા 'અદ્રિ' એટલે 'પહાડ' પણ વાદળો માટે વપરાય છે. એ પહાડોમાં પુરાયેલી ગાયોને ઈન્દ્ર પોતાના પરાક્રમના બળે છોડાવે છે. આમ રોચક રૂપકોથી ભરપૂર એના વિશેની અનેક આખ્યાયિકાઓ[૫-અ] પ્રાચીન

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

સાહિત્યમાં મોટા પ્રમાણમાં મળે છે. ઇન્દ્રને લગતી આવી આખ્યાયિકાઓનાં જુદાં જુદાં લક્ષણોને સમાવતું નીચેનું સૂત્ર સૂચક છે.

जघानं वृत्रं स्वाधितिर्वनेव
रोज पुरो अरदरन्न सिन्धून् ।
बिभेद गिरिं नवमिव कुम्भम्
आ गा इन्द्रो अकृणुत स्वयुग्भिः ॥

"ઇન્દ્રે વૃત્રને હણ્યો, કિલ્લાઓને તોડ્યા, નદીઓના પ્રવાહને માર્ગ આપ્યો, ગિરિને ભેદ્યો અને જે ગાયો હતી તે પોતાના સાથીઓને આપી દીધી."

આમ ઇન્દ્ર મેઘનો દેવ ઉપરાંત યુદ્ધનો દેવ પણ બન્યો. પરિણામે આર્યોએ યુદ્ધ પ્રસંગે એનું વિશિષ્ટ ને સવિશેષ આવાહ્‌ન કરવા માંડ્યું. તેથી જ ઋગ્વેદકાલીન ત્રિમૂર્તિમાં એને સ્થાન મળ્યું. પરંતુ પુરાણકાળમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ને મહેશની ત્રિમૂર્તિ ગણાતાં બીજા દેવોની સાથે ઇન્દ્રની મહત્તા પણ ઓછી થઈ; છતાં પણ પુરાણોમાં સ્વર્ગના મુખ્ય અધિપતિ તરીકે એણે પોતાનું સ્થાન જાળવી રાખ્યું છે.

વેદકાલીન પ્રમુખ દેવ ઇન્દ્ર પછીના પુરાણકાળમાં એક સામાન્ય દેવ બની ગયો અને તેથી પુરાણોમાં ઇન્દ્ર એ હાલના 'રાજા' શબ્દના જેવું સામાન્ય નામ બની ગયું. પુરાણો પ્રમાણે બ્રહ્મદેવના એક દિવસ (જે ચૌદ મનવન્તરનો ગણાય છે)ના સૂર્યોદયથી સૂર્યાસ્ત સુધીમાં સ્વર્ગમાં ચૌદ ઇન્દ્ર થઈ જાય છે. એટલે કે દરેક મનવન્તરે (આપણા ૩૦,૬૭,૨૦,૦૦૦ વર્ષે) ઇન્દ્ર બદલાય છે. પુરાણોએ આ દરેક ઇન્દ્રને જુદાં જુદા નામ-યજ્ઞ, રોચન, સત્યજિત, ત્રિશિખ, વિભુ, મંત્રદ્રુમ, પુરંદર, બલી, અદ્‌ભુત, શંભુ, વૈધૃતિ, ઋતધામા, દિવસ્પતિ અને શુચિ આપ્યાં છે. પૌરાણિક માન્યતા અનુસાર અત્યાર સુધીમાં છ ઇન્દ્ર થયા છે ને બલિથી માંડી શુચિ સુધીના હવે પછી કલ્પ પૂરો થતાં સુધીમાં થશે એમ મનાય છે.

અસુરો અને દાનવો સાથે ઇન્દ્રે ઘણાં યુદ્ધો ખેલ્યાં છે. અર્જુનથી એકવાર અને રાવણના પુત્ર ઇન્દ્રજિતથી એ સત્તરવાર હાર્યો હતો. ઇન્દ્ર દેવોનો અધિષ્ઠાતા તથા સ્વર્ગનો અધિપતિ હોવાથી પોતાની પદવી ટકાવી રાખવા સતત ચોંકતો રહે છે. તેથી કોઈ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરે કે અતુલ તપ આદરે તો તે યુક્તિપ્રયુક્તિઓ અને છેવટે અપ્સરાઓ દ્વારા તેના બ્રહ્મચર્ય તથા તપનો ભંગ કરાવી તેને ચલિત કરે છે.[૫-બ] સગર રાજાએ અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો ત્યારે ઇન્દ્રએ એનો અશ્વ ચોરી લઈ પાતાળમાં કપિલમુનિના આશ્રમમાં બાંધી દીધો ને એ રીતે સાઠ હજાર સગરપુત્રો કપિલમુનિના રોષનો ભોગ થઈ નાશ પામ્યાં. ઇન્દ્રએ દિતિ અને

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

પુલોમા સાથે સંબંધ કર્યો હતો. પોતના પુરોહિત વિશ્વરૂપને પણ એણે મારી નાખ્યો હતો.[૬]

શ્રીમદ્ ભાગવતમાં જણાવ્યા મુંજબ કૃષ્ણે ઈન્દ્રની પૂજા બંધ કરાવી. આથી ઈન્દ્રે વ્રજભૂમિ પર મેઘની હેલી મચાવી જળપ્રલય જેવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરી. પરંતુ ગોવર્ધન પર્વતને કૃષ્ણે ટચલી આંગળી પર તોળી વ્રજવાસીઓનું પ્રલયથી રક્ષણ કર્યું. અંતે ઈન્દ્રની હાર થઈ. કૃષ્ણ એ વિષ્ણુનો અવતાર છે. તેવું અભિજ્ઞાન થતાં તે કૃષ્ણને શરણે આવ્યો.[૭]

અમરકોશમાં ઈન્દ્રનાં પાંત્રીસ નામો ગણાવ્યાં છે.[૮] મરુત્વાન-દેવોનું પાલન કરનાર, મઘવા-અતિ સમૃદ્ધિશીલ, વિડૌજા-જેનો પ્રકાશ સર્વત્ર ફેલાયો છે તે, પાકશાસન-પાક નામના દૈત્યનો પરાજય કરી તેના પર શાસન કરનાર, વૃદ્ધશ્રવા-જેને વૃદ્ધ પુરુષો વખાણે છે તે, સુનાસીર-વાયુ તથા સૂર્યનું નિયમન કરનાર, પુરુહૂત, પુરંદર-શત્રુના નગરોનો નાશ કરનાર, જિષ્ણુ-વિજેતા, લેખર્ષભ-દેવોમાં શ્રેષ્ઠ, શક્ર-દૈત્યોનો સંહારક, શતમન્યુ-દૈત્યો પર ક્રોધ વર્ષાવનાર તથા સેંકડો યજ્ઞ કરનાર, દિવસ્પતિ-સ્વર્ગનો સ્વામી, સુત્રામા-સારી રીતે બચાવ કરનાર, ગોત્રભિદ્-પર્વતોનો ભેદનાર, વજ્રી-વજ્રને ધારણ કરનાર, વાસવ-ધનવાન, વૃત્રહા-વૃત્રાસુર નામના અસુરને મારનાર, વૃષા-વર્ષા વરસાવનાર, વાસ્તોષ્પતિ-ભૂમિપતિ, સુરપતિ-દેવોનો સ્વામી, બલારાતિ-બલ નામના દૈત્યનો શત્રુ, શચીપતિ-શચી=ઈંદ્રાણીનો પતિ, જમ્ભેદી-જંભ નામના દૈત્યનો પરાજય કરનાર, હરિહય-જેનો ઘોડો લીલા રંગનો છે તે, સ્વરાજ-જે પોતે સ્વયં પ્રકાશિત છે તે, નમુચિસૂદન-નમુચિ નામના દૈત્યનો નાશ કરનાર, સંક્રન્દ-દૈત્યોને રોવડાવનાર, દુશ્ચ્યવન-જેના પર ચ્યવન ઋષિ કોપાયમાન થયા હતા તે, તુરાષાહૂ-વેગવાળાઓને દબાવનાર,મેઘવાહન-મેઘ જેનું વાહન છે તે, આખંડલ-પર્વતોને તોડનાર, સહસ્રાક્ષિ-હજાર આંખવાળો, ઋભુક્ષા-દેવો જેના આશ્રયે છે તે અને ઈન્દ્ર.

ઈન્દ્રની પત્નીનું નામ પૌલોમી (પુલોમા) શચી, કામધેનુ એની ગાય, એના હાથીનું નામ ઐરાવત, સારથિનું નામ માતલિ, પારિજાત અને કલ્પવૃક્ષથી સુશોભિત એના ઉદ્યાનનું નામ નંદનવન, વૈજયન્ત નામના એના નિવાસ્થાન પરની ધ્વજાનું નામ વૈજયંત, એની સેવામાં અસંખ્ય અપ્સરાઓ અને ગંધર્વો નિશદિન રહે છે. એના પુત્રોના નામ જયન્ત, ઐન્દ્રિ અને વાલી તથા એની કન્યાનું નામ દેવસેના[૯]. અર્જુનને પણ એનો પુત્ર કહ્યો છે.[૧૦] વળી તે બાર આદિત્ય (સૂર્ય)માંનો એક તથા આઠ મરુતમાંનો એક ગણાય છે. વૈદિક સાહિત્યમાં ઈન્દ્રને દેવતાઓના સ્વામી ઉપરાંત પરમેશ્વર, જયેષ્ઠા

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

નક્ષત્ર, આત્મા વગેરે અર્થમાં પણ ગણાવ્યો છે. 'ઇન્દ્ર' ૧૪ની સંખ્યાનું ચિહ્ન પણ ગણાય છે.

શતપથબ્રાહ્મણમાં[૧૧] ગૌતમની સ્ત્રી અહલ્યા સાથેના ઇન્દ્રના જારકર્મની તથા ગૌતમના શાપની કથા ઘણી જાણીતી છે. 'ભગ'નો અર્થ કિરણ થાય છે અને સૂર્યના સહસ્ર કિરણો તેના સહસ્ર નેત્રરૂપ છે.

મત્સ્યપુરાણ (અ.૯૨/૫૨)માં ઇન્દ્રને આખંડલ (તોડનાર), અગ્નિપુરાણ (અ.૯૬/૨૮)માં શક્ર (મજબુત), શિવપુરાણ (રુદ્ર સંહિતા ખંડ ૨, ૨૨, ૪૪)માં વાસવ (વસુને વંશજ) કહ્યો છે.

કૌટિલ્યે અર્થશાસ્ત્રમાં મંત્રાધિકાર પ્રકરણમાં ઇન્દ્રના સહસ્ર નેત્રોનો આધાર લઈ એક અત્યંત રોચક હકીકત લખી છે. મંત્રી પરિષદમાં કેટલા પુરુષો હોવા જોઈએ. એનું કહેવું એમ છે કે રાજ્યની આવશ્યકતા અનુસાર મંત્રીઓની સંખ્યા હોવી જોઈએ, ઇન્દ્રની મંત્રી પરિષદમાં હજાર નેત્રો-ઋષિરૂપી નેત્રો છે. इन्द्रस्य हि मंत्रिपरिषधृषीणां सहस्त्रम् तश्चक्षुं[१२] .

આમ વૈદિક સાહિત્યમાં પ્રબળ શક્તિવંત અને પૌરાણિક સાહિત્યમાં સ્વર્ગના અધિપતિ ઇન્દ્રનું સ્થાન તથા ગૌરવ ધીમે ધીમે ઓછાં થતાં ચાલ્યાં ને છેવટે ઇન્દ્રનું સ્થાન પૂર્વ દિશાના દિક્પાલ તરીકે જ સ્થાયી બન્યું. છતાં ઇન્દ્ર પૂજા મહોત્સવ દેશના ઘણા ભાગોમાં ઈસુની ૭ મીથી ૧૦ મી સદી સુધી થતાં હોવાના ઉલ્લેખો મળે છે. શિલપદિગારમ્ (૮ મી સદી) નામના તામિલ ભાષામાં લખાયેલા નાટ્યાત્મક મહાકાવ્યમાં ચોલ રાજાઓના સમય સુધી દક્ષિણ ભારતમાં ઇન્દ્રપૂજા થતી હોવાના ઉલ્લેખ છે. આ ગ્રંથમાં ઇન્દ્રપૂજાના વાર્ષિકોત્સવ વૈશાખ સુદ પૂનમથી શરૂ થઈને લગભગ અઠ્ઠાવીસ દિવસ સુધી ચાલુ રહેતો હોવાનું જણાવ્યું છે. ઇન્દ્ર પૂજાના વાર્ષિકોત્સવનો ઉલ્લેખ કરતો એક શિલાલેખ કાલહસ્તી પાસેના ટોણ્ડમાનારૂરર ગામમાંથી મળી આવ્યો છે.[૧૩] દ્વાશ્રય નામના મહાકાવ્યમાં જણાવ્યા મુજબ ગુજરાતમાં મધ્યકાળ સુધી ઇન્દ્ર મહોત્સવ ઉજવાતો હતો.[૧૪]

વર્તમાન સમયમાં ઇન્દ્રપૂજા થતી હોવાનું જણાયું નથી. તેમજ તેનાં સ્વતંત્ર મંદિરો ક્યાંય ઉપલબ્ધ નથી. જો કે વરસાદ પર આધારિત ખેતી પ્રધાન ભારતમાં ઇન્દ્રને રીઝવવા આજે પણ યજ્ઞ કરવામાં આવે છે.

બૌદ્ધ અને જૈન કથાઓમાં ઇન્દ્રને લગતી જે આખ્યાયિકાઓ આવે છે તે બધી વૈદિક ઇન્દ્રની કથાઓનું રૂપાંતર જ માત્ર છે.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

શાસ્ત્રીય પ્રતિમા વિધાન

પ્રતિમા વિધાનની દૃષ્ટિએ પૌરાણિકાદિ સાહિત્યમાં ઇન્દ્રનું નિરૂપણ ક્વચિત્ વિગતપૂર્ણ તો ક્યારેક આછા ઉલ્લેખ સ્વરૂપે મળે છે. જ્યારે શિલ્પશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં તે વિગત પ્રચુર પ્રાપ્ત થાય છે.

માર્કણ્ડેયપુરાણમાં[૧૫] ઇન્દ્રના દ્વિભુજમાં શક્તિ અને અંકુશ તથા બાજુમાં ઐરાવત બતાવવાનું સૂચન છે.

મત્સ્યપુરાણમાં[૧૬] ઇન્દ્રને હાથીના વાહનવાળો, દ્વિભૂજમાં વજ્ર અને પદ્મ ધારણ કરેલ બતાવ્યો છે.

અગ્નિપુરાણમાં ઇન્દ્રને ઐરાવત પર આરૂઢ થયેલો, મસ્તકે સુવર્ણનો મુકુટ તથા બે હાથમાં વજ્ર અને કમળ ધારણ કરેલ બતાવ્યો છે.[૧૭]

વિષ્ણુધર્મોત્તરપુરાણમાં ઇન્દ્રને શ્વેત વર્ણનો અને ચાર દંતશૂળવાળા શ્વેત હાથી પર બિરાજેલો બતાવ્યો છે. ઇન્દ્રને ચતુર્ભુજ બતાવી જમણા બે હાથમાં પદ્મ અને અંકુશ તથા ડાબા હાથ પૈકી એક હાથમાં વજ્ર અને બીજો હાથ શચિની કમર ફરતે વીંટળાયેલો દર્શાવ્યો છે. ઇન્દ્રની ડાબી બાજુ તેની પત્ની શચિ સુવર્ણના જેવા વસ્ત્રો ધારણ કરેલ, સર્વ આભરણોથી અલંકૃત, બે હાથ પૈકી જમણો હાથ ઇન્દ્રની કેડ ફરતો આલિંગન આપતો અને ડાબા હાથમાં સંતાન્મંજરી આપવી.[૧૮]

શ્રીમદ્ ભાગવતમાં હજાર ઘોડા જોડેલા રથમાં આરૂઢ ઇન્દ્રના હાથમાં વજ્ર અને મસ્તકે રત્નજડિત મુકુટથી વિભૂષિત દર્શાવ્યો છે.[૧૯]

બૃહત્સંહિતામાં ઇન્દ્રનો વર્ણ શ્વેત કરવો તથા કપાળમાં ત્રીજું નેત્ર હોવાનું જણાવ્યું છે. ઇન્દ્રને ચાર હાથ પૈકી જમણા બે હાથમાં અનુક્રમે વજ્ર અને પદ્મ તથા ડાબા હાથમાંનો એક હાથ ઇન્દ્રાણીને આલિંગન આપતો અને બીજા હાથમાં અંકુશ ધારણ કરતો બતાવવાનું સૂચન છે. ઇન્દ્રની ડાબી બાજુએ ઇન્દ્રાણીની મૂર્તિ સ્થાપવી. દિવ્યશૃંગારસજ્જ તથા ઇન્દ્રના મુખ સામું જોતી, હાથમાં ઉત્પલ ધારણ કરેલ હોય છે. ઇન્દ્ર અને ઇન્દ્રાણીની બંને બાજુએ ચામરધારિણી બે સ્ત્રીઓ બનાવવાનું પણ વિધાન છે.[૨૦]

અંશુમદ્ભેદાગમમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ઇન્દ્રની પ્રતિમા શ્યામવર્ણની કરવી. તેને દ્વિભુજ બતાવી જમણા હાથમાં શક્તિ અને ડાબા હાથમાં અંકુશ આપવા. તેના વસ્ત્રો રક્ત વર્ણના કરવા, મસ્તકે કિરીટ મુકુટ, કુંડલ, હાર, કેયૂરાદિ અલંકારોથી તેના દેહને વિભૂષિત કરવો. તેની ગરદન અને ઉદર (પેટ) મોટાં બનાવવા. સૌમ્ય મુખ, બે નેત્રો દર્શાવવા. તેની સિંહાસન પર બેઠેલી કે ઊભી

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

મૂર્તિ બનાવવી. અથવા ઐરાવત હાથી પર બેઠેલી દર્શાવવી. ઇન્દ્રની ડાબી બાજુ શચિની મૂર્તિ મૂકવી.[૨૧]

અભિલષિતાર્થચિંતામણિમાં કહ્યું છે તેમ ઇન્દ્ર હાથી પર બેઠેલ અને હાથમાં વજ્ર અને કમળ ધારણ કરે છે.[૨૨]

સુપ્રભેદાગમ[૨૩] તથા પૂર્વકારણાગમમાં[૨૪] ઇન્દ્રને શ્યામ વર્ણનો, દ્વિભુજમાં વજ્ર અને અંકુશ ધારણ કરેલ તથા ગજ પર આરૂઢ અને અપ્સરાઓથી વિંટળાયેલ બતાવ્યો છે.

શિલ્પરત્નમાં અન્ય ગ્રંથો કરતાં ઇન્દ્રનું વર્ણન થોડાંક ફેરફાર સહિત આપેલું છે. સુરરાજ ઇન્દ્ર ઐરાવત પર બેઠેલ છે, કિરીટ મુકુટ તથા કુંડલ ધારણ કર્યા છે. તેના ચાર હાથ પૈકી જમણા બે હાથમાં વજ્ર અને અંકુશ અથવા નીલોત્પલ છે. દિવ્ય રત્નોના અલંકારોથી વિભૂષિત છે.[૨૫]

રૂપમંડનમાં ઇન્દ્રને પૂર્વ દિશાના અધિપતિ, હજાર નેત્રવાળા, ચાર હાથમાં અનુક્રમે વરદ,.વજ્ર, અંકુશ અને અમૃતકુંડી (કળશ) ધારણ કરેલ અને હાથી પર બેઠેલ દર્શાવ્યો છે.[૨૬]

શ્રીતત્ત્વનિધિ[૨૭] અને અપરાજિતપૃચ્છામાં[૨૮] પૂર્વદિશાના દિક્‌પાલ ઇન્દ્રને હજાર નેત્રોવાળો અને ઐરાવત હાથીનું વાહન છે. ચાર હાથમાં અનુક્રમે વરદ, વજ્ર, અંકુશ અને કુંડી (કળશ) ધારણ કરે છે.

દેવતા મૂર્તિપ્રકરણમાં[૨૯] ઇન્દ્રને પૂર્વદિશાનો અધિપતિ અને સહસ્રનેત્રવાળો, ચાર હાથમાં વરદમુદ્રા, વજ્ર, અંકુશ અને કમંડલુ અથવા પદ્મ ધારણ કરે છે.

સાહિત્યમાં આપેલ ઇન્દ્રના વર્ણન મુજબની કેટલીક પ્રતિમાઓ પથ્થર, ચિત્ર અને સિક્કામાં જોવા મળે છે.

પાંચાલ ગણ રાજ્યના કેટલાક સિક્કાઓના પૃષ્ઠ ભાગે ઇન્દ્રની આકૃતિ અંકિત થયેલી છે. રાજા ઇન્દ્રમિત્ર અને જયગુપ્તના સિક્કાના પૃષ્ઠ ભાગે પીઠિકા પર ઊભેલા ઇન્દ્રના જમણા હાથમાં ન ઓળખાય તેવું આયુધ અને ડાબા હાથમાં ડાંગ છે.[૩૦] મોઅ (Maues)ના કેટલાંક તાંબાના સિક્કાના પૃષ્ઠ ભાગે ઇન્દ્રની આકૃતિ છે. જેમાં ઇન્દ્રને રાજગાદી પર બેઠેલ,ડાબા હાથમાં રાજદંડ અને જમણા હાથમાં વજ્ર છે.[૩૧]

ભારતમાં ઇન્દ્રની સહુથી પ્રાચીન પ્રતિમા ભાજાની ગુફાના એક વિહારના પૂર્ણ બાજુના છેડાના છજામાં આવેલી છે. ઈ.પૂ. ૨ જા સૈકા જેટલા પ્રાચીન શિલ્પકામમાં ઇન્દ્ર ઐરાવત પર બેઠેલ છે.[૩૨]

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

મથુરાના પુરાતત્ત્વ સંગ્રહાલયમાં ઈન્દ્રની કુષાણકાલીન પ્રતિમા આવેલી છે. અહીં ફક્ત ધડ નજરે પડે છે. પ્રતિમાના ડાબા હાથમાં વજ્ર જળવાયું છે. તેને વજ્ર-પાણિ ઈન્દ્ર તરીકે ઓળખે છે. ધડના ડાબા ખભા પર વનમાલા દેખાય છે.[૩૩]

ભૂમરાના મંદિરમાંથી ઈન્દ્રની દ્વિભુજ પ્રતિમા મળી છે. તેના હાથમાં વજ્ર છે. આ પ્રતિમા ગુપ્તકાલીન છે.[૩૪]

પરશુરામેશ્વર મંદિર (ભૂવનેશ્વર)માંથી મળેલ ઈન્દ્રની આસનસ્થ પ્રતિમાના હાથમાં દંડ છે. આ પ્રતિમા ઈ.સ. ૬૫૦ની છે. દશાવતાર મંદિર (દેવગઢ, જિ. ઝાંસી)માં શેષશાયી વિષ્ણુ પ્રતિમાની ઉપરની હરોળમાં અન્ય પ્રતિમાઓમાં ઈન્દ્રની સુંદર પ્રતિમા આવેલી છે. ઈન્દ્ર ઐરાવત પર બેઠેલ છે. તેના જમણા હાથમાં વજ્ર છે. આ પ્રતિમા ૬ઠ્ઠી સદીના અંત ભાગની છે.[૩૫]

પ્રાપ્ત પ્રતિમાઓનું વિશ્લેષણ :

ભારતની જેમ ગુજરાતમાં પણ ઈન્દ્રની પૂજા-ઉપાસનાનો પ્રસાર પ્રાચીનકાલમાં થયેલો જોવા મળે છે. અલબત્ત અહીંથી ઈ.પૂર્વેની ઈન્દ્રની પ્રતિમાઓ ઉપલબ્ધ નથી. ઈન્દ્રની પ્રાપ્ત પ્રતિમાઓ સહુથી વહેલી પ્રતિમા ઈ.સ. ૧૦ મી સદીની આખજમાંથી મળે છે. અહીંથી ઈન્દ્રની સ્વતંત્ર અને પત્ની સાથેની યુગ્મ પ્રતિમાઓ પ્રાપ્ત થઈ છે.

ગુજરાતમાં ઈન્દ્રની નોંધપાત્ર ૧૬ પ્રતિમાઓ પ્રાપ્ત થાય છે, જે પૈકી કેટલીક વિશિષ્ટ મૂર્તિઓનું વિશ્લેષણ અભિપ્રેત છે.

ઉપલબ્ધ પ્રતિમાઓનું વર્ણન :

આખજના ઈન્દ્ર : આખજ (જિ. મહેસાણા) ગામના શક્તિકુંડમાંથી ઈન્દ્રની ૧૦ મી સદીની એક સુંદર પ્રતિમા મળી છે. રેતિયા પથ્થરમાં કંડારેલ શિલ્પમાં ઈન્દ્રની પ્રતિમા બેઠેલી છે. તેમાં ચાર હાથ છે. જે પૈકી જમણા હાથમાં વરદાક્ષ અને શક્તિ તથા ડાબા હાથમાં અંકુશ અને કલશ ધારણ કરેલ છે.[૩૬]

કલેશ્વરીની નાલના ઈન્દ્ર : કલેશ્વરીની નાલ (તા. લુણાવાડા)માં ઈન્દ્રની ૧૦ મી સદીની પ્રતિમા આવેલી છે. ઈન્દ્રને દ્વિભુજ છે. જમણો હાથ કટ્યાવલંબિત અને ડાબા હાથમાં વજ્ર ધારણ કરેલ છે.[૩૭] જમણા પગ પાસે હાથીનું વાહન છે.

મોઢેરાના સૂર્યમંદિરના ઈન્દ્ર :

મોઢેરાના સૂર્યમંદિરના મંડોવરના પૂર્વ ગવાક્ષમાં ઈન્દ્રની સ્વતંત્ર પ્રતિમા નજરે પડે છે. આ પ્રતિમા ગોળ સ્તંભિકાયુક્ત ગવાક્ષમાં ત્રિભંગમાં ઊભેલ છે. ઈન્દ્રના મસ્તકે અલંકૃત કરંડ મુકુટ છે. જેના આગળના ભાગે ચૈત્યાકાર અલંકરણ

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

કરેલું છે. કાનમાં મકર કુંડલ, કંઠમાં મૌક્તિકની માળા, મણિયુક્ત બાજુબંધ, બે સેરી કટિમેખલા, વનમાલા તથા હસ્તવલય અને પાદવલય ધારણ કરેલ છે. ચાર હાથ પૈકી જમણો નીચલો હાથ ખંડિત છે. ઉપલા જમણા હાથમાં વજ્ર છે. ડાબા ઉપલા હાથમાં અંકુશ અને ડાબો નીચલો જાનુ પર ટેકવેલ છે. જ્યાં બાજુમાં સ્ત્રી પરિચારિકા હાથમાં કમંડલુ ધારણ કરીને ઊભેલી છે. ઇન્દ્રના જમણા પગ પાસે હાથીની આકૃતિ દષ્ટિગોચર થાય છે. ઇન્દ્રના મસ્તકની બંને બાજુ વિદ્યાધરોની આકૃતિઓ છે. આ ગવાક્ષની બંને બાજુ બે-બે દેવી પ્રતિમાઓ નજરે પડે છે. જેનું સ્વરૂપ જોતાં તે કોઈ તંત્ર ગ્રંથોને આધારે ઘડાઈ હોવાનું જણાય છે.

ઇન્દ્રની બીજી એક મૂર્તિ પૂર્વ-દક્ષિણ ભાગનાં દક્ષિણ ગવાક્ષમાં આવેલી છે. તેના મસ્તકે જટામુકુટ, જેમાં સિંહમુખનું અલંકરણ નોંધપાત્ર છે. કાનમાં ચંદ્રબીજ આકારના કુંડલ નજરે પડે છે. તેના ચાર હાથ પૈકી જમણો નીચલો હાથ જળવાયો છે: જે કટકહસ્તમુદ્રામાં છે. ડાબા પગ પાસે ઐરાવત હાથીનું વાહન જોવા મળે છે. ઇન્દ્રના મસ્તક પાસે માલાધરો દષ્ટિગોચર થાય છે. તે હવામાં લાંગલક (langalaka) સ્થિતિમાં જોવા મળે છે. ઇન્દ્રના ગળામાં એકાવલી, પત્રહાર, પ્રલંબહાર, યજ્ઞોપવિત તેમજ ચાર સેરનો કટિબંધ, ઉરુદામ અને વનમાલા તેમજ બાજુબંધ અને હસ્ત વલય ધારણ કરેલ છે.[૩૮]

ડીસાના ઇન્દ્ર :

ડીસાના સિદ્ધામ્બિકા મંદિરના મંડોવરમાં ઇન્દ્રની પ્રતિમા આવેલી છે. તેના ચતુર્ભુજમાં પ્રદક્ષિણાક્રમે અક્ષમાલા, અંકુશ, વજ્ર અને કમંડલું છે.[૩૯]

ખેડાવાડાના ઇન્દ્ર :

ખેડાવાડા(તા. હિંમતનગર)ના પંચાયત મંદિરમાંના નં. ૨ મંદિરની જંઘામાં ઇન્દ્રની પ્રતિમા આવેલી છે.[૪૦]

દ્વારકાના ઇન્દ્ર :

દ્વારકાના સાંબ-લક્ષ્મણા મંદિરના અંતરાલની દીવાલ પર દિક્પાલ ઇન્દ્રની ઊભેલી પ્રતિમા આવેલી છે. તેના મસ્તકે કરંડમુકુટ છે. ચાર હાથમાં અનુક્રમે કમંડલું, અંકુશ અને સંતાનમંજરી ધારણ કરેલ છે. પગ પાસે હાથીનું વાહન છે.[૪૧]

કચ્છના ઇન્દ્ર :

કોટાઈ કચ્છના પ્રાચીન શિવમંદિરના મંડોવરમાં ઇન્દ્રની દ્વિભંગમાં ઊભેલી પ્રતિમા આવેલી છે. બંને હાથ ખંડિત છે. પગ પાછળ હાથીની આકૃતિ ઊભેલી સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

અમદાવાદના ઈન્દ્ર :

ભો. જે. વિદ્યાભવન-અમદાવાદમાં રેતિયા પથ્થરમાં કંડારેલ ઈન્દ્રની દ્વિભંગમાં ઊભેલ પ્રતિમા આવેલી છે. મસ્તક પર ત્રિકુટ મુકુટ, કાનમાં મકર કુંડલ, કંઠમાં હાર, કટિબંધ અને અધોવસ્ત્રને કાપા પાડીને બતાવેલ છે. વનમાલા, પાદવલય અને હસ્તવલય ધારણ કરેલ છે. જમણા પગ પાસે હાથીની આકૃતિ છે. ચાર હાથમાં અનુક્રમે વરદ, અંકુશ, વજ્ર અને બિજપૂરક ધારણ કરેલ છે. આ પ્રતિમા ૧૧મી સદી જેટલી પ્રાચીન છે.

રુકિમણી મંદિરના ઈન્દ્ર :

દ્વારકાની નજીક આવેલ રુકિમણીમંદિરની પૂર્વ દીવાલના ગવાક્ષમાં ઈન્દ્રની સુંદર પ્રતિમા આવેલી છે. ત્રિભંગમાં ઊભેલ ઈન્દ્રના નીચલા બંને હાથ તથા જમણો પગ ઘૂંટણથી ખંડિત છે. મસ્તકે ત્રિકૂટ મુકુટ અને સર્વ પ્રકારના મોતીના વસ્ત્રાભૂષણો ધારણ કરેલ છે. ઈન્દ્રના જમણા ઉપલા હાથમાં અંકુશ અને ડાબા ઉપલા હાથમાં વજ્ર છે. ડાબા પગ પાસે હાથીની આકૃતિ બેઠેલી બતાવી છે. આ પ્રતિમા ૧૧મી સદીની છે.[૪૧-અ]

વડનગરના ઈન્દ્ર :

વડનગરના હાટકેશ્વર મહાદેવ મંદિરની જંઘામાં ઈન્દ્રની પ્રતિમા આવેલી છે. તેના મસ્તકે કિરીટમુકુટ છે. હાથમાં અક્ષમાલા, ગદા, શક્તિ અને કમંડલું છે. વાહન હાથીનું છે.[૪૨]

આ ઉપરાંત સૂણક (તા. સિદ્ધપુર)ના નિલકંઠેશ્વર મહાદેવ, થાન (ચોટીલા)ના મુનીબાવાના મંદિરમાં, દ્વારકાના રુકિમણી મંદિરના મંડોવરના કોણ ભાગે, ધૂમલી (તા. ભાણવડ)ના મંદિરની જગતની ઊભણીમાં, લિંબોજી માતા મંદિરની જંઘામાં ઈન્દ્રની પ્રતિમાઓ નજરે પડે છે.[૪૩]

દિક્પાલ ઈન્દ્રની પ્રતિમાઓની વિશેષતાઓ :

ગુજરાતમાંથી ઉપલબ્ધ ઈન્દ્રની પ્રતિમાઓને લગતા ઉપર્યુક્ત અભ્યાસને આધારે આ દિક્પાલની કેટલીક નોંધપાત્ર વિશેષતાઓ જોવામાં આવે છે. જેમ કે :

(૧) દિક્પાલ ઈન્દ્રની ઉપલબ્ધ પ્રતિમાઓ કોઈ એક શાસ્ત્રીય ગ્રંથ અનુસાર થયાનું જણાતું નથી, પણ તે શિલ્પની આગવી પરંપરા અનુસાર જણાય છે.

(૨) શાસ્ત્રીય મૂર્તિવિધાનમાં ઈન્દ્રને બે અને ચાર હાથ બતાવ્યા છે. બે હાથમાં સામાન્ય રીતે શક્તિ અથવા વજ્ર અને અંકુશ અથવા પદ્મ દર્શાવ્યા છે. જ્યારે ચાર હાથમાં જમણા નીચલા હાથમાં વરદમુદ્રા કે વજ્ર, જમણા ઉપલા હાથમાં મુખ્યત્વે વજ્ર અથવા અંકુશ, ડાબા ઉપલા હાથમાં મુખ્યત્વે અંકુશ

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

કવચિત્ વજ્ર કે પદ્મ, ડાબા નીચલા હાથમાં કળશ અથવા આલિંગન આપતો બતાવવાનું વિધાન છે.

જ્યારે પ્રાપ્ત પ્રતિમાઓમાં મોટાભાગની ચતુર્ભુજ છે, જેમાં જમણા નીચલા હાથમાં વરદમુદ્રા છે. પરંતુ ડીસા અને દ્વારકામાંથી પ્રાપ્ત પ્રતિમાના હાથમાં અક્ષમાલા અને કમંડલુ છે. જમણા ઉપલા હાથમાં મુખ્યત્વે અંકુશ છે. આખજની પ્રતિમામાં શક્તિ અને મોઢેરાની પ્રતિમામાં વજ્ર છે. સૌથી વિશેષ નોંધપાત્ર વડનગરની પ્રતિમા છે. તેના જમણા ઉપલા હાથમાં ગદા છે. કોઈ શાસ્ત્રગ્રંથ કે શિલ્પગ્રંથમાં ગદા આપવાનું વિધાન નથી. ડાબા ઉપલા હાથમાં અંકુશ કે વજ્ર નજરે પડે છે, જ્યારે નીચલા જમણા હાથમાં કળશ કે કમંડલુ છે. પરંતુ અહીં ભો. જે. વિદ્યાભવન અને દ્વારકાની પ્રતિમાના હાથમાં સંતાનમંજરી-બિજપૂરક દૃષ્ટિગોચર થાય છે, જે મહત્ત્વનું ને નોંધપાત્ર છે.

(૩) ઇન્દ્રની પ્રતિમાઓમાં વસ્ત્રાભૂષણો અને કેશરચનાની દૃષ્ટિએ મોઢેરાની પ્રતિમાઓ વિશેષ પ્રભાવશાળી છે. અન્ય સ્થળની પ્રતિમાઓના વસ્ત્રાભૂષણોમાં ખાસ કંઈ વિશેષ નોંધવા જેવું જણાતું નથી.

• પાદટીપ •

૧. ઋગ્વેદ, ૮, ૩૭, ૩; ૮, ૨૬, ૪; ૮, ૭૯, ૫

૨-૩. શતપથ બ્રાહ્મણ, ૧૧, ૧, ૬, ૧૪

૪. તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ, ૨, ૨, ૧૦, ૧૬

૫. ઋગ્વેદ ૪, ૨૨, ૨

૫-અ R. C. Majmudar, 'Vedic Age', p. 37

૫-બ Sivramamurti C., 'Amravati Sculptures in the Madras Museum', p. 86

૬. કા. ફૂ. સોમપુરા, 'અષ્ટ દિક્‌પાલો', 'બુદ્ધિપ્રકાશ', (બુ.પ્ર.) પુ. ૧૦૫, અંક ૧૦, ઑક્ટો. ૧૯૫૮, પૃ. ૩૧૦; R. N. Saletore, 'Encyclopaedia of Indian Calture', Vol.2, pp. 557-62.

૭. શ્રીમદ્‌ ભાગવત, ૧૦, ૨૪, ૮-૧૦ ૮. અમરકોશ, કાંડ ૧, ૪૧-૪૪

૯-૧૦. બુ.પ્ર. પુ. ૧૦૫, પૃ. ૩૧૨

૧૧. શતપથ બ્રાહ્મણ, કાંડ ૩, પ્ર. ૩, અ. ૩, બ્રા.૧, શ્લોક ૧૮

૧૨. કૌટિલ્ય, અર્થશાસ્ત્ર પૃ. ૫૪ ૧૩. બુ. પ્ર. પુ. ૧૦૫, પૃ. ૩૧૧

૧૪. ગુ. મૂ. વિ., પૃ. ૪૧૩-૧૪; દ્વયાશ્રય સર્ગ ૩, ૮

૧૫. માર્કણ્ડેયપુરાણ, અ. ૭૬

૧૬. મત્સ્યપુરાણ, અ. ૨૬૦, ૫૫-૫૬

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૧૭. અગ્નિપુરાણ, અ. ૫૧, ૧૪
૧૮. વિષ્ણુધર્મોત્તર પુરાણ, અ. ૫૦, ૧-૧૩
૧૯. શ્રીમદ્‌ ભાગવત, ૮, ૧૧, ૧૬, ૨૮; ૮, ૧૫, ૫
૨૦. બૃહત્સંહિતા, ૫૭, ૫, ૪૨
૨૧. અંશુમદ્‌ભેદાગમ, પટલ-૫૧
૨૨. અભિલષિતાર્થચિંતામણિ, ૩, ૧, ૮૧૧
૨૩. સુપ્રભેદાગમ, પટલ-૪૮
૨૪. પૂર્વકારણાગમ, પટલ-૧૩
૨૫. શિલ્પરત્ન, અ. ૨૫
૨૬. રૂપમંડન, અ. ૨, ૩૧
૨૭. શ્રીતત્ત્વનિધિ, પાઠ-૧૦૫
૨૮. અપરાજિતપૃચ્છા, અ. ૬૯, ૯-૧૦
૨૯. દેવતામૂર્તિ પ્રકરણ, અ. ૧૪, ૫૯
૩૦. Allan, 'Catalogue of the Coins of Anscient India in British museum', Pl. CXVII, XXIX, 1-5
૩૧. वासुदेव उपाध्याय, 'प्राचीन भारतीय सिक्के', पृ. ९०; DHI, p. 149
૩૨. પ્રિયબાળા શાહ, 'પ્રાચીન ભારતીય શિલ્પકળા અને સ્થાપત્ય', પૃ. ૧૯૫
૩૩. ASIAR, 1909-10, P. 76, Pl. XXVIIIb
૩૪. MASI-16, pp. 15, 31, Pl. XIVC
૩૫. Panigrahi, Archaeological Remains at Bhubaneswar', p. 70, Fig. 35B
૩૬. P. C. Parikh, The Sakti Kunda at Akhaj, p. 8
૩૭-૩૮. રા. ઠા. સાવલિયા 'ગુજરાતની દિક્‌પાલ-પ્રતિમાઓ' (મૂર્તિવિધાનના પરિપ્રેક્ષ્યમાં) "સામીપ્ય", પુ. ૭, અંક ૧-૪, એપ્રિલ ૯૦, માર્ચ ૯૧, પૃ. ૬૯; 'મોઢેરા સૂર્યમંદિરની દિક્‌પાલની પ્રતિમાઓ', 'ગુજરાત', શિલ્પ -સ્થાપત્ય વિશેષાંક, વર્ષ ૩૩, અંક ૧૪, ૧૯૯૨, પૃ. ૩૦
૩૯. ગુ. મૂ. વિ., પૃ. ૪૧૬
૪૦. ગુ. રા. સાં. ઈ. ગ્રંથ ૪, પૃ. ૪૮૦
૪૧. દ્વારકા સર્વસંગ્રહ, પૃ. ૨૫૮
૪૧-અ.૪૨ સ્થળ તપાસને આધારે
૪૩. ગુ. રા. સાં. ઇ. ગ્રંથ ૪, પૃ. ૪૮૦; ગુ. મૂ. વિ. પૃ. ૪૧૬

❑

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

પ્રકરણ - ૩

દિક્‌પાલ અગ્નિ

આ દિક્‌પાલ અગ્નિ ખૂણાનો અધિપતિ છે. વેદકાળમાં અગ્નિનું મહત્ત્વ ઇન્દ્ર જેટલું જ અંકાયું છે. પરંતુ તેના વિશે ઇન્દ્ર જેવી ને જેટલી વિવિધ આખ્યાયિકાઓ મળતી નથી. પૃથ્વી પરનો એ સૌથી વધારે અગત્યનો દેવ છે. વેદોના સઘળા દેવોમાં ઇન્દ્ર પછીનું સ્થાન અગ્નિનું છે. ૨૦૦ થી પણ વધારે સૂક્તોમાં અગ્નિની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. અગ્નિ ત્રણ સ્વરૂપે પૃથ્વી પર અગ્નિરૂપે, વાદળોમાં વીજળી સ્વરૂપે અને આકાશમાં સૂર્ય સ્વરૂપે જોવા મળે છે.[૧]

અગ્નિ યજ્ઞનો પ્રદીપ્ત થયેલો દેવ છે. એ સઘળી વિધિનું મુખ્ય બિંદુ હોવાથી વેદકાલીન ઋષિઓએ તેનામાં ચેતનત્વ આરોપવામાં વિશેષ ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું છે. યજ્ઞ સંબંધે અગ્નિનાં જુદા જુદા નામાભિધાનો મળે છે. અગ્નિમાં ઘૃતનું હવિ નાખવામાં આવે છે તેથી તેને ઘૃતપૃષ્ઠ, ઘૃતકેશ, ઘૃતપ્રતીક વગેરે નામોથી સંબોધવામાં આવ્યો છે. વળી તેને શચિષ્ટકેશ-જ્વાળારૂપી કેશવાળો, હરિશ્મશ્રુ-સોનેરી દાઢીવાળો, અયોદંષ્ટ્ર-લોઢાના દાંતવાળો, તિગ્મજમ્ભ-તિક્ષ્ણ દાંતવાળો તથા શુચિદન્ત-સુવર્ણનાં દાંતવાળો કહ્યો છે. તેની જીભો વિશે તો વારંવાર ઉલ્લેખો કરાયાં છે. કેટલાંક ઉલ્લેખોમાં તેની સરખામણી 'અશ્વ' સાથે કરવામાં આવી છે. યજ્ઞને દેવોની સમીપ પહોંચાડવા માટે યજ્ઞની ધૂંસરી સાથે એ 'અશ્વ' (અગ્નિ)ને જોડવામાં આવે છે, એવા નિર્દેશ મળે છે. એ જ હેતુને અનુલક્ષીને અગ્નિને 'પક્ષી' સાથે પણ સરખાવ્યો છે. વળી એનો પ્રકાશ ઊષા અને સૂર્ય જેવો ગણ્યો છે. પોતાના ધૂમ વડે આકાશને ટકાવી રાખનાર 'ધૂમકેતુ' તરીકે પણ એને નવાજ્યો છે.[૨] અમરકોશમાં અગ્નિનાં ૩૪ નામો ગણાવ્યા છે.[૨-અ]

આધ્યાત્મિક રીતે અગ્નિ શિવનું અપર સ્વરૂપ હોઈ વાગ્દંડ, શ્વાદંડ, ધનદંડ અને વજ્રદંડ એ તેની ચાર દાઢો છે. લાંબી દાઢી તે દર્ભ અને તેના રથને જોડેલ ચાર પોપટ તે ચાર વેદ મનાય છે.[૩] હરિવંશમાં અગ્નિ વિશેની એક સુંદર કલ્પના આપેલી છે. જેમાં શ્યામવર્ણના ધૂમથી આચ્છાદિત અગ્નિ હાથમાં જ્વાળારૂપી

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

ભાલો લઈને તેજોમય રથમાં બેસીને જાય છે, તે રથને બે કે વધુ ઘોડાઓ જોડ્યા છે. તે ઘોડાઓ રાતા અને પીળા રંગના છે. અને પવન તેમને ધકેલે છે. દેવોને બોલાવી લાવવા તે રથને જોડે છે કારણ કે એ યજ્ઞનો સારથી છે.[૪]

અગ્નિના જન્મ-ઉત્પત્તિ વિશે અનેક આખ્યાયિકાઓ મળે છે. તેમાં બે અરણીઓના સંઘર્ષથી તે નિત્ય ઉત્પન્ન થાય છે. અને ઉત્પન્ન થતાંની સાથે જ તે તેના મા-બાપનું ભક્ષણ કરે છે. આ અરણીઓ તેના મા-બાપ છે, એવી કલ્પના છે.[૫] અગ્નિને 'સહસ્સપુત્ર'-બળનો પુત્ર કહ્યો છે. કારણ કે અગ્નિ સળગાવવા બળનો-ઘર્ષણનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. અગ્નિ દરરોજ વહેલો સળગાવવો પડે છે, માટે તેને 'ઉષર્બુધ'-સવારમાં વહેલો ઊઠનાર કહ્યો છે. વળી તેનો દરરોજ જન્મ થતો હોવાથી તે દેવોમાં સૌથી 'કનિષ્ઠ' કહેવાય છે. એ જ પ્રમાણે સૌથી પહેલો યજ્ઞ ચલાવનાર તે હતો, તે ઘરડો પણ કહેવાય છે. અગ્નિનો વાસ ઘેર ઘેર હોવાથી તેને 'ગૃહપતિ' પણ કહ્યો છે. દેવોને યજ્ઞ-ભાગ પહોંચાડવાનું એને માથે છે. એની સ્ત્રી 'સ્વાહા' યજ્ઞ-ભાગ લે અને અગ્નિ પહોંચાડે તેથી યજ્ઞની દરેક આહુતિ વખતે 'સ્વાહા' સંબોધાય છે.[૬]

શ્રીમદ્ભાગવતમાં અગ્નિની ઉત્પત્તિની આખ્યાયિકા આપી છે. જેમાં જણાવ્યા મુજબ બ્રહ્મદેવ સૃષ્ટિના આદિકાળમાં ઉત્પન્ન કરેલ પંચમહાભૂતમાંના ત્રીજા તત્ત્વ તેજનો અગ્નિ માનસપુત્ર છે. દક્ષ પ્રજાપતિની સોળ કન્યાઓમાંની 'સ્વાહા' નામની કન્યા એની પત્ની છે. સ્વાહાથી એને સ્વાહોચિષ-જે પછી બીજા મનુના નામે ઓળખાયો-નામે પુત્ર અને સુરછાયા નામે કન્યા થઈ. આ સિવાય તેને પાવક, પવમાન અને શુચિ એ ત્રણ પુત્રો હતા, જેના જુદા જુદા કાર્ય સંબંધે પીસ્તાલીશ અગ્નિદેવ પ્રકટ થયા. કલ્પના આરંભમાં બ્રહ્મદેવે અગ્નિને પૂર્વ અને દક્ષિણ એ બે દિશાની વચલી દિશાનું આધિપત્ય આપ્યું. એથી એ દિશાનું નામ 'આગ્નેયી' પડ્યુ, જે અદ્યાપિ ચાલે છે.[૭] મહાભારતમાં અગ્નિએ ખાંડવવન ખાધાની કથા છે.[૮] કાર્તિકેયના જન્મ સાથે પણ અગ્નિનું નામ જોડવામાં આવ્યું છે.[૯] કૂર્મપુરાણ (ખંડ ૧, ૪૪/૧૩-૧૪)માં અગ્નિને વાહની (બલિ આપનાર) કહ્યો છે. વાયુપુરાણમાં (૩૪/૭૫) અગ્નિને હુતાશા તરીકે ઓળખાવ્યો છે. અગ્નિને સાત જીભ-કાલી, કરાલી, મનોજ્યા, સુલોહિતા, સુધૂમ્રવર્ણા, સ્ફુલિંગની, વિશ્વદાસાખ્યા છે. વસ્તુતઃ આ સાત જીભ યજ્ઞમાં યોજાતા અગ્નિની જુદી જુદી અવસ્થાઓ છે. ઋગ્વેદની ત્રિમૂર્તિમાં અગ્નિનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.[૧૦] અગ્નિની પ્રતિમાનાં સ્વરૂપ વર્ણનો વિવિધ પુરાણો અને શિલ્પશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં વિવિધ પ્રકારનાં મળે છે.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

શાસ્ત્રીય પ્રતિમા વિધાન

ઋગ્વેદમાં અગ્નિને ત્રણ મસ્તક, ચાર શીંગડાં, ત્રણ પગ અને સાત હાથ હોવાનો ઉલ્લેખ છે.[૧૧]

મત્સ્યપુરાણમાં અગ્નિને અર્ધચંદ્રાકાર આસન પર બિરાજમાન, સુવર્ણ જેવી કાંતિવાળા અગ્નિના મુખ પર લાંબી દાઢી અને શરીર પર યજ્ઞોપવિત તથા જમણા હાથમાં અક્ષસૂત્ર અને ડાબા હાથમાં કમંડલુ ધારણ કરેલ છે. તેનું વાહન બકરો બતાવેલ છે.[૧૨]

અગ્નિપુરાણમાં તેને બકરાની પીઠ પર આરુઢ, સાત જ્વાલા-સાત જીભવાળો અને ચાર હાથમાં અનુક્રમે અક્ષમાલા, કમંડલુ અને શક્તિ ધારણ કરેલ તથા જ્વાળાઓથી ઘેરાયેલો બતાવ્યો છે.[૧૩]

વિષ્ણુધર્મોત્તરપુરાણમાં અગ્નિનું વર્ણન થોડા ફેરફાર સાથે આપેલું છે. અગ્નિની મૂર્તિ રક્ત વર્ણની, મસ્તકે જટામુકુટ, ધૂમ્રવર્ણના વસ્ત્રોવાળી, જ્વાલાઓરૂપી માલાઓથી વિભૂષિત, સૌમ્ય સ્વરૂપ; ત્રણ નેત્રો તથા મુખ દાઢીયુક્ત અને ચાર બહાર દેખાતી દાઢોવાળી બનાવવી. ચતુર્ભુજમાં પ્રદક્ષિણાક્રમે જ્વાલા, ત્રિશૂલ, અક્ષમાલા અને સ્વાહાને આલિંગન આપતો દર્શાવવો. એની સ્ત્રી સ્વાહાને શ્વેત વસ્ત્રધારિણી તથા હાથમાં રત્નપાત્ર લઈને ઊભેલી દર્શાવવી. અગ્નિનો રથ ચાર શુક (પોપટ) દ્વારા ખેંચાતો અને સારથિ તરીકે વાયુ હોય છે.[૧૪]

શ્રીમદ્ભાગવતમાં અગ્નિને ભયંકર સ્વરૂપનો બતાવ્યો છે. એના કેશ, દાઢી અને મૂછ તપેલા તાંબા જેવા, હાથમાંના ત્રિશૂલમાંથી અગ્નિ જ્વાળાઓ નીકળતી, લાંબી જીભ અને તાડના વૃક્ષ જેવા લાંબા પગ તથા ચારે બાજુથી અગ્નિજ્વાળાઓથી લપેટાયેલું તેનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે.[૧૫]

સુપ્રભેદાગમમાં અગ્નિને રક્ત વર્ણનો અને ચાર ભૂજાવાળો કહ્યો છે. તેના હાથમાં અનુક્રમે વરદમુદ્રા, શક્તિ, સ્રુક અને અભયમુદ્રા આપવાં. તેને એક મુખ ને ત્રણ નેત્રો બનાવવાં. મસ્તકે લાલ વર્ણનો ઊભો જટાઝુંડ દર્શાવવો. બાજુમાં વાહન અજ(બકરો) બનાવવો.[૧૬]

પૂર્વાકારણાગમમાં અગ્નિને અર્ધચંદ્રાસન પર બિરાજમાન થયેલો, બ્રહ્મા સમાન પિંગલ (પીળો) વર્ણ તથા ત્રિનેત્રવાળો, સુવર્ણ જેવી જટાવાળો, બાલસૂર્ય જેવી ક્રાંતિ જેવાં વસ્ત્રો ધારણ કરનારો તથા દ્વિભુજ પૈકી જમણા હાથમાં અક્ષમાલા અને ડાબા હાથમાં શક્તિ ધારણ કરનારો કહ્યો છે.[૧૭]

શિલ્પરત્નમાં અગ્નિનું સ્વરૂપ શુદ્ધ સુવર્ણ સમાન અથવા ઉદય પામતા સૂર્યના રક્તવર્ણ જેવું હોવાનું જણાવ્યું છે. મુખ પર લાંબી દાઢી અને શરીર પર

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

યજ્ઞોપવિત બતાવવાં. રક્તવર્ણના વસ્ત્રો તથા મેષ (બકરો) પર સવારી કરાવવી. દ્વિભુજમાં અક્ષમાલા અને કમંડલુ દર્શાવવાં. કુંકુમ છાંટ્યાં સુંદર લાલ વસ્ત્રોવાળા અગ્નિની બાજુમાં તેની પત્ની સ્વાહાદેવીની પ્રતિમા મૂકવી. બંનેને અર્ધચંદ્રાસન પર બિરાજમાન થયેલા દર્શાવવા. અગ્નિકુંડમાંથી ઉપસ્થિતિ થતી સાત જ્વાલાઓ પણ બતાવવી.[૧૮]

શ્રીતત્ત્વનિધિમાં અગ્નિને બે મુખ, ચાર શીંગડાં, ત્રણ પગ અને સાત હાથ બતાવ્યાં છે. રક્તવર્ણા વસ્ત્રો, મેષ જેવું મુખ, જમણી બાજુ ખોળામાં સ્વાહા અને ડાબી બાજુ સ્વધા હોવાનું નોંધ્યું છે.[૧૯]

અભિલાષિતાર્થિચિંતામણિમાં અગ્નિને શુદ્ધ સોના જેવો વર્ણ, અર્ધચંદ્રાસન પર બેઠેલ, લાલ વસ્ત્રો, ઊગતા સૂર્ય જેવું તેજ, યજ્ઞોપવીત ધારણ કરેલ, લાંબી દાઢી, મેષ પર આરૂઢ અથવા યજ્ઞની વેદીમાં બેઠેલ અગ્નિને બતાવવો, સાત જ્વાલાઓથી વિંટળાયેલો, દ્વિભુજ પૈકી જમણા હાથમાં અક્ષસૂત્ર અને ડાબા હાથમાં કમંડલુ ધારણ કરે છે. ડાબી બાજુ સ્વાહાદેવી, ગુલાબી વસ્ત્રો તથા મસ્તક પર સેંથામાં માણેક ધારણ કરેલ હોય છે.[૨૦]

અપરાજિતપૃચ્છા[૨૧] રૂપમંડન[૨૨], દેવતામૂર્તિ પ્રકરણ[૨૩] માં અગ્નિકોણના દિક્પાલ અગ્નિ જ્વાળાપુંજ જેવા તેજસ્વી છે. વાહન મેષ છે. ચાર હાથમાં અનુક્રમે વરદ, શક્તિ, મૃણાલ અથવા પદ્મ તથા કમંડલુ હોવાનું જણાવ્યું છે.

જૈન પરંપરાનુસાર અગ્નિકોણના અધિપતિ અગ્નિદેવ છે. તે કપિલાના વર્ણવાળો, બકરાની સવારી કરનારો તથા હાથમાં ધનુષ અને બાણને ધારણ કરનારો છે.[૨૪]

નિર્વાણકલિકામાં અગ્નિને હાથમાં શક્તિ આયુધ ધારણ કરનારો કહ્યો છે.[૨૫]

દિક્પાલ અગ્નિની ઈ.સ. ૩૫૦ના સમયની અહિચ્છત્રામાંથી પ્રાપ્ત પ્રતિમા પ્રાચીન છે.[૨૬] એ ઉપરાંત બેનરજીએ વર્ણવેલ પ્રતિમાને મોટું પેટ, મેષ પર બેઠેલ, જમણા હાથમાં અક્ષમાલા અને ડાબા હાથમાં જલપાત્ર છે. લાંબી દાઢી, યજ્ઞોપવીત ઉપરાંત શરીરમાંથી જ્વાળાઓ નીકળતી બતાવી છે.[૨૭]

અગ્નિની પ્રાચીન આકૃતિઓ પાંચાલના સિક્કાઓ પર નજરે પડે છે. અગ્નિમિત્રના સિક્કા પર અગ્નિની આકૃતિ ઊભેલી છે. તેની જટામાં પાંચ અગ્નિ શિખાઓ બતાવી છે. તેનો ડાબો હાથ કટિહસ્તમુદ્રામાં છે. તેની કેડમાં તલવાર બાંધેલ છે.[૨૭-અ]

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

અગ્નિનું પ્રાચીન સ્વરૂપ યક્ષની પ્રતિમાના રૂપમાં મળે છે. યક્ષ સ્વરૂપની આવી એક પ્રતિમા પુરાતત્ત્વ મ્યુઝિયમ-મથુરામાં છે. જે કુષાણકાલીન છે. તેનો ડાબો હાથ કટ્યાવલંબિત છે. જમણો હાથ ખંડિત છે. સહેજ ઢંળતું પેટ છે.[૨૭-બ]

અગ્નિની એક નોંધપાત્ર પ્રતિમા કંકાલીટીલા (મથુરા)માંથી મળી છે. જે ગુપ્તકાલીન છે. અગ્નિ ઊભેલ છે. મોટું પેટ, હાથમાં કમંડલુ છે. મસ્તકે જટા મુકુટ અને અગ્નિ જ્વાલાઓ જોઈ શકાય છે.[૨૭-ક]

પ્રાપ્ત પ્રતિમાઓનું વિશ્લેષણ

ગુજરાતમાંથી અગ્નિની ઈ.સ. ૧૦ મી સદી જેટલી પ્રાચીન પ્રતિમા પ્રાપ્ત થાય છે. અગ્નિની કુલ ૯ પ્રતિમાઓ મળી છે.

ઉપલબ્ધ પ્રતિમાઓનું વર્ણન :

આખજના અગ્નિ

આખજ (જિ. મહેસાણા)ના શક્તિકુંડના દક્ષિણ-પૂર્વના કોણમાં અગ્નિની વિશિષ્ટ સ્વરૂપની પ્રતિમા આવેલી છે. જેમાં મોટાં કુંભ જેવા ઘડામાંથી એક પુરુષ આકૃતિ બહાર નીકળેલી છે. એના મસ્તકે વિચિત્ર પ્રકારનો જટામુકુટ છે. ચારે તરફથી ઓળેલા વાળને ઉપરના ભાગે વર્તુળાકારે બાંધેલ છે. મુખ પર લાંબી દાઢી-મૂછ છે. બાજુ પર મણકાના બાજુબંધ છે. પ્રતિમાના બંને હાથ ખંડિત છે.[૨૮] આ પ્રતિમા ૧૦ મી સદી જેટલી પ્રાચીન છે.

મોઢેરાના અગ્નિ

મોઢેરાના સૂર્યમંદિરના મંડોવરના અગ્નિ ખૂણાના ગવાક્ષમાં અગ્નિની ત્રિભંગમાં ઊભેલ પ્રતિમા છે. અગ્નિના મસ્તક પર જટામુકુટના આગળના ભાગમાં કીર્તિમુખ અને મકરમુખનાં અંકન નોંધપાત્ર છે. મસ્તક પાછળ અગ્નિની જ્વાલાઓનું અંકન થયેલું છે. કાનમાં વર્તુળાકાર કુંડલ, મુખ પર મૂછ અને અણીદાર દાઢી છે. ગળામાં પત્રહાર, શ્રીવત્સનું ચિહ્ન, મૌક્તિની માળા તથા અલંકૃત બાજુબંધ છે. મોતીની સેરવાળી કટિમેખલામાંથી બંને જાંઘ પર લટકતી સાંકળઘાટની સેરો ધ્યાનાકર્ષક છે. યજ્ઞોપવીત અને વનમાલા તેમજ હસ્તવલય અને પાદજાલક ધારણ કરેલ છે. જાંઘ પર ઉરુદામ પહેરેલ છે. અગ્નિના ચાર હાથ પૈકી જમણા બંને હાથ ખંડિત છે. ડાબા ઉપલા હાથમાં કપાલ અને નીચલો ડાબો હાથ કટકહસ્તમુદ્રા સહિત ઊંચા ગળાનો કળશં ધારણ કરેલ છે. જમણા પગ પાસે મેષનું વાહન ઊભેલ છે. જમણી બાજુ સ્ત્રી આકૃતિ ઊભેલ છે. જેના મસ્તકે કરંડમુકુટ છે. તેના એક હાથમાં ફળ અને બીજો હાથ ઊંચો કરેલ છે. ડાબી બાજુ પુરુષ આકૃતિ ઊભેલ છે. જે સ્ત્રી આકૃતિ કરતાં ઊંચી છે. જેના

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

મસ્તકે ત્રિકૂટમુકુટ છે. એણે અગ્નિ જેવાં વસ્ત્રો અને અલંકારો ધારણ કર્યાં છે. અગ્નિના મસ્તકની બંને બાજુ સ્ત્રી વિદ્યાધરોની આકૃતિ લાંગલક સ્થિતિમાં જોઈ શકાય છે. આ ગવાક્ષની જમણી બાજુ ઉપર બ્રહ્મા અને ડાબી બાજુ અંધકાસુરવધનાં શિલ્પ નજરે પડે છે. આ પ્રતિમા ૧૧મી સદીની છે.[૨૮-અ]

સૂર્યમંદિરના ગર્ભગૃહના મંડોવરમાં ડાબી બાજુના ગવાક્ષમાં ત્રણ મુખ, ત્રણ હાથ અને ત્રણ પગ વાળી વિશિષ્ટ પ્રતિમા જોઈ શકાય છે. ત્રણે મસ્તક પર જટામુકુટ છે. જટાના ઉપરના ભાગને ચૈત્યાકાર આપેલ છે. ડાબી બાજુનું મુખ ખંડિત છે. કાનમાં સૂર્યવૃત્ત કુંડલ છે.

પ્રતિમાને ત્રણ હાથ છે. જમણી બાજુ બે અને ડાબી બાજુ એક. જમણા ઉપલા હાથમાં વળાંકવાળી છરી અને નીચલા હાથમાં તલવારની મૂઠ જળવાયેલી છે. તલવારનો ભાગ ઉપરના ભાગે છાતી સમક્ષનો ભાગ ખંડિત છે. ડાબા હાથમાં કપાલ ધારણ કરેલ છે. હાથ પાસે માનવ આકૃતિ ઊભેલી છે. પ્રતિમાને ત્રણ પગ છે. હસમુખ સાંકળિયાએ આ પ્રતિમાને અગ્નિ તરીકે વર્ણવી છે. આ પ્રકારની એક પ્રતિમા ત્રાવણકોરમાં કંડિયારના શિવ મંદિરમાં આવેલી છે.[૨૯] આર. સી. અગ્રવાલ ઉપરના મત સાથે સંમતિ બતાવે છે.[૩૦] આવી જ એક અગ્નિની પ્રતિમા ચિદમ્બરમ્‌ના નટરાજ મંદિરના ગોપુરમ્‌માંથી મળી છે. જેમાં ત્રણ પગ, સાત હાથ છે.[૩૧]

મણુંદના અગ્નિ :

મણુંદના વિષ્ણુમંદિરની જંઘામાં અગ્નિની પ્રતિમા આવેલી છે. તેના ચતુર્ભુજ પૈકી એક હાથમાં શંખ ધારણ કરેલ છે. જે નોંધપાત્ર છે.

સિદ્ધપુરના અગ્નિ :

સિદ્ધપુરમાં બાવાજીની વાડીમાંના શિવમંદિરમાં અગ્નિની પ્રતિમા છે. તેના ચતુર્ભુજમાં વરદ, માળા, કમંડલુ અને ચોથો હાથ ખંડિત છે.[૩૩]

ડીસાના અગ્નિ :

ડીસાના સિદ્ધામ્બિકાના મંદિરમાં અગ્નિની પ્રતિમાને ચાર હાથ છે. જેમાં અનુક્રમે માલા, સ્રુવ, આજ્યપાત્ર, કમંડલુ ધારણ કરેલ નજરે પડે છે.[૩૨]

સાંબ-લક્ષ્મણા મંદિરના અગ્નિ :

સાંબ-લક્ષ્મણામંદિર (તા. બરડિયા-દ્વારકા)ના અગ્નિકોણમાં અગ્નિની પ્રતિમા નજરે પડે છે. તેને મોટું પેટ અને મુખ પર દાઢી છે. ચતુર્ભુજમાં પ્રદક્ષિણાક્રમે ખંડિત, સ્રુવ, પદ્મ ધારણ કરેલ છે. તેનું વાહન ઘસાઈ ગયું છે.[૩૫]

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

ભેટાલીના અગ્નિ :

ભેટાલી (જિ. સાબરકાંઠા)ના શિવ પંચાયતન મંદિરના મંડોવરના થરમાં અગ્નિની પ્રતિમા આવેલી છે.[૩૬] આ શિલ્પ ૧૫ મી સદીનું છે.

દ્વારકાના અગ્નિ :

દ્વારકાના દ્વારકાધીશ મંદિરની દીવાલના અગ્નિકોણમાં દિક્પાલ અગ્નિનું શિલ્પ આવેલું છે.[૩૭]

અગ્નિની પ્રતિમાઓની વિશેષતાઓ :

અગ્નિની પ્રાપ્ત પ્રતિમાઓના વિશ્લેષણનો અભ્યાસ કરતાં તેમાં જે કેટલીક વિશેષતાઓ જોવા મળે છે, જે આ મુજબ નોંધી શકાય :

(૧) અગ્નિના શાસ્ત્રીય મૂર્તિવિધાનમાં ઋગ્વેદમાં વર્ણવેલ સ્વરૂપમાંના રૂપવિધાનને મળતી એક માત્ર પ્રતિમા મોઢેરાના સૂર્યમંદિરના ગર્ભગૃહના મંડોવરના ગવાક્ષમાં આવેલી છે. અહીં અગ્નિને ત્રણ મુખ, ત્રણ હાથ અને ત્રણ પગ બતાવ્યા છે. જે મૂર્તિવિધાનની દૃષ્ટિએ વિશિષ્ટ અને નોંધપાત્ર ગણાય. ઉપરાંત તેણે ધારણ કરેલ આયુધો ખડ્ગ, છૂરિકા અને કપાલનો નિર્દેશ કોઈપણ શાસ્ત્ર કે શિલ્પગ્રંથમાં આવતો નથી. (૨) શાસ્ત્રીય મૂર્તિવિધાનમાં દર્શાવેલ આયુધોમાં દ્વિભુજમાં અક્ષસૂત્ર અને કમંડલુ કે શક્તિ આપવાનું વિધાન છે. જ્યારે ચતુર્ભુજમાં જમણા નીચલા હાથમાં વરદ મુદ્રા કે જ્વાલા, જમણા ઉપલા હાથમાં શક્તિ કવચિત્ ત્રિશૂલ કે અક્ષસૂત્ર, ડાબા ઉપલા હાથમાં શક્તિ કે સ્રુક અથવા કમંડલુ કે પદ્મ. ડાબો નીચલો હાથ આલિંગન આપતો કે અભયમુદ્રા કે કમંડલુ ધારણ કરતા બતાવ્યા છે.

જ્યારે પ્રાપ્ત પ્રતિમાઓમાં અનુક્રમે વરદ, અક્ષસૂત્ર કે સ્રુવ અથવા છૂરિકા, કપાલ અથવા શંખ કે પદ્મ અને કળશ કે કટિહસ્ત મુદ્રામાં નજરે પડે છે. આમ શાસ્ત્ર કે શિલ્પ ગ્રંથોમાં બતાવ્યા મુજબના અક્ષસૂત્ર અને કમંડલુ સિવાયના કોઈ ચોક્કસ ક્રમમાં પ્રાપ્ત પ્રતિમાઓના હાથમાં આયુધ જોવા મળતાં નથી.

• પાદટીપ •

૧. ઋગ્વેદ, ૨, ૧૨, ૩; ૧૦, ૭,૨; ૧૦, ૭૦, ૧૧
૨. બુ. પ્ર., પુ. ૧૦૫, અંક ૧૧, પૃ. ૩૪૮
૨-અ. અમરકોશ, કાંડ-૧, ૫૩-૫૫
૩. ગુ. મૂ. વિ., પૃ. ૪૧૭
૪. હરિવંશ, ભવિષ્યપર્વ, અ.૬૨

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૫. બુ. પ્ર., પુ. ૧૦૫, અંક ૧૧, પૃ. ૩૪૮
૬. એજન, પૃ, ૩૪૯
૭. શ્રીમદ્ ભાગવત, સ્કંધ ૮, અ. ૧
૮. મહાભારત, વનપર્વ, અ. ૨૨૯, ૧૫-૧૯
૯. રામાયણ I, ૩૭
૧૦. બુ. પ્ર., પુ. ૧૦૫, અંક ૧૧, પૃ. ૩૪૯
૧૧. ઋગ્વેદ, ૨, ૩,૧; ૪, ૧, ૧૧
૧૨. મત્સ્યપુરાણ, અ. ૨૬૧, ૧૦-૧૧
૧૩. અગ્નિપુરાણ, અ. ૫૩, ૧૯; અ. ૬૯, ૨૭, અ. ૬૧, ૧૪
૧૪. વિષ્ણુધર્મોત્તરપુરાણ, અ. ૫૬, ૧-૪; ૫૩, ૨
૧૫. શ્રીમદ્ ભાગવત, ૧૦, ૬૬, ૨૭, ૩૪
૧૬. સુપ્રભેદાંગમ, પટલ-૪૮
૧૭. પૂર્વકારણાગ પટલ-૧૪
૧૮. શિલ્પરત્ન, અ. ૨૫.
૧૯. શ્રીતત્ત્વનિધિ, પાઠ ૧૦૫
૨૦. અભિલષિતાર્થચિંતામણિ, પ્ર.૩, અ. ૧, શ્લોક ૮૧૫-૧૯
૨૧. અપરાજિતપૃચ્છા, સૂત્ર ૨૧૩, ૧૦
૨૨. રૂપમંડન, અ. ૨, ૩૨
૨૩. દેવતામૂર્તિપ્રકરણ, અ. ૪, ૬૦
૨૪. વાસ્તુસાર, ઠક્કર ફેરુ
૨૫. નિર્વાણકાલિકા, પૃ. ૩૮
૨૬. V. S. Agrawala, op.cit., p. 131, Pl. 40B
૨૭. D. H.I. p. 524, Pl. 65, Fig.4
૨૭-અ. D. H. I. pp. 146-47; Cunningham A., 'Coins of Ancient India', p. 83, Pl. VII; Allan, op.cit., p. CXXIII
૨૭-બ के. डी. बाजपेयी, मथुरा, पृ. ३२, चित्र २३, (नं. २८८०)
૨૭-ક V. A. Smith, 'The Jaina Stupa and other Antiquities of Mathura, Pl. 88; के. डी. बाजपेयी, उपर्युक्त, पृ. ३२, V. S. Agrawala, 'Catalogue of Brahmanical Images in the Mathura Art', p. 46
૨૮. P. C. Parikh, op.cit., p. 9, Pl. VI, Fig. 7
૨૮-અ રા. ઠા. સાવલિયા, 'મોઢેરા-સૂર્યમંદિરની દિક્પાલની પ્રતિમાઓ', 'ગુજરાત', વર્ષ ૩૩, અંક ૧૪, ૧૯૯૨, પૃ. ૩૧; 'સામીપ્ય', અપ્રિલ '૯૦, માર્ચ ૯૧, પૃ. ૭૦

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૨૯. H. D. Sankalia, 'The Archeaology of Gujarat', p. 144

૩૦. 'EHI, Vol. II, Part II, pl. CLII

૩૧. R. C. Agrawala, 'Tripada-Murtis of the Mediaeval Period', Indian Historical Qurterly, Vol. XXXI, No. 2, 1955, p. 184

૩૧. J. C. Harle, 'Two Images of Agni and Yajñapuruṣa in South India, JRAS, 1962, pp. 1-17

૩૪. ગુ. મૂ. વિ. પૃ. ૪૧૮

૩૫. દ્વારકા સર્વસંગ્રહ, પૃ. ૨૫૮

૩૬. K. F. Sompura, 'Structural Temples of Gujarat', p. 214

૩૭. દ્વારકા સર્વસંગ્રહ, પૃ. ૨૫૮

❑

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

પ્રકરણ - ૪

દિક્પાલ યમ

યમ એ દક્ષિણ દિશાનો દિક્પાલ છે. ઋગ્વેદમાં યમ-યમીનું સૂક્ત આપેલું છે. અહીં તેમને વૈવસ્વત અને ત્વષ્ટાની પુત્રી શરણ્યુના પુત્ર-કન્યા રૂપ જોડકાં તરીકે વર્ણવ્યા છે. એ વિવસ્વાનનો પુત્ર હોવાથી એને વૈવસ્વત પણ કહ્યો છે.[૧] અન્ય એક જગ્યાએ એને ગંધર્વ તરીકે વર્ણવ્યો છે.[૨] મૃત્યુ પછી પરલોકને પામનાર એ સૌ પ્રથમ હતો અને તેથી તે પરલોકને બતાવનાર ભોમિયો પણ ગણાય છે.[૩] વેદોમાં યમને ક્યાંય પાપનું શાસન કરનાર કે પરલોકમાં લઈ જનાર દેવ તરીકે વર્ણવ્યો નથી. જો કે એક જગ્યાએ એને 'મૃત્યુ'નો દેવ કહ્યો છે.[૪]

ચાલુ મન્વન્તરમાં એને દક્ષિણ દિશાનું દિક્પાલત્વ મળ્યું છે. એની સ્ત્રીનું નામ ધૂમોર્ણા અને માનસોત્તર પર્વતની ઉપર સંયમિની નામની નગરી તે એની રાજધાની. એના નામ પરથી દક્ષિણ દિશાનું નામ 'યામ્યા' પડ્યું છે. એણે નચિકેતાને બ્રહ્મવિદ્યા શીખવી હતી તેથી તે બ્રહ્મવિદ્યા સંપન્ન હતો એમ જણાય છે.

અમરકોશમાં યમનાં કુલ ૧૪ નામ ગણાવ્યાં છે. યમ, ધર્મરાજ, પિતૃપતિ, સમવર્તી, પરેતરાજ, કૃતાંત, યમુનાભ્રાતા, શમન, યમરાજ, કાલ, દંડધર, શ્રાદ્ધદેવ, વૈવસ્વત અને અંતક. પુણ્યવાનો તરફ એ સૌમ્યતા દાખવે છે, માટે તે ધર્મરાજા કહેવાય છે. નર્કના અધિપતિ તરીકે તે યમરાજ કહેવાય છે.[૫]

રામાયણમાં યમ વિશેની કેટલીક વિગતો મળે છે. અહીં યમસદન તથા યમકક્ષ્ય જેવા શબ્દો પ્રયોજાયા છે.[૬] યમકક્ષ્યમાં યમના કાર્ય સંબંધી અભિનય કરવામાં આવતો હતો.[૭] તે મૃત્યુનો દેવતા છે અને મૃત્યુ સમયે કાળદંડનો પ્રયોગ કરે છે તેવો ઉલ્લેખ છે.[૮]

મહાભારતમાં માંડવ્ય નામના ઋષિના શાપને લીધે તે પૃથ્વી પર વિદુરરૂપે જન્મ્યો હોવાનું જણાવ્યું છે. આ જ ગ્રંથમાં યમને યુધિષ્ઠિરના પિતા તરીકે ગણાવ્યો છે. યમુનાને તેની બહેન ગણાવી છે. યમની પાસે ચાર ચાર

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

આંખોવાળા બે કૂતરા નિરંતર રહે છે. વળી યમને ગદા ધારણ કરેલ, વિશાળ શરીરવાળો અને શિખરયુક્ત પર્વત સમાન બતાવ્યો છે.[૯]

મહાભારતમાં યમનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે. યમે રક્તવર્ણનાં વસ્ત્રો, મસ્તકે મુકુટ, ચળકતી વિકરાળ આંખો, હાથમાં પાશ અને કપાલ તથા મહિષ પર આરૂઢ હોય છે. હરિવંશમાં યમના વાહન તરીકે મહિષ પ્રથમવાર દર્શાવવામાં આવ્યું છે.[૧૦]

વાયુપુરાણ (અ. ૩૪/૭૫)માં યમને 'વૈવસ્વત' અને મત્સ્યપુરાણ (અ. ૨૬૦/૧૧-૧૩)માં યમને 'ધરમરાજ' તરીકે બતાવેલ છે.

શાસ્ત્રીય પ્રતિમા વિધાન :

મત્સ્યપુરાણમાં યમને મહિષ કે સિંહાસન પર બિરાજમાન બતાવ્યો છે. વિકરાળ આંખોવાળો, દ્વિભુજ બતાવી હાથમાં દંડ અને પાશ આપવા. અહીં એક જગ્યાએ યમનું વાહન હરણ બતાવ્યું છે.[૧૧]

અગ્નિપુરાણમાં યમનો વર્ણ લીલો, બે હાથમાં દંડ અને પાશ ધારણ કરેલ, અગ્નિ જેવા નેત્રો, મહિષ પર આરૂઢ, બંને બાજુ મૃત્યુ અને ચિત્રગુપ્ત ઊભેલા બતાવવા.[૧૧-અ]

વિષ્ણુધર્મોત્તરપુરાણમાં જણાવ્યા મુજબ યમનો વર્ણ જલથી યુક્ત મેઘના જેવા શ્યામ કરવો. તેનાં વસ્ત્રો તપેલાં સુવર્ણ જેવાં પીળાં અને તેનો દેહ સર્વ આભૂષણોથી વિભૂષિત દર્શાવવો. મહિષ પર આરૂઢ યમની ડાબી બાજુએ નીલોત્પલ જેવી કાંતિમાન અને પ્રભાવશાળી તેની સ્ત્રી ધુમોર્ણા બનાવવી. તેના દ્વિભુજ પૈકી ડાબા હાથમાં માતુલિંગ અને જમણો હાથ યમને આલિંગન આપતો બતાવવો. યમને ચતુર્ભુજ કરવા. જેમાં અનુક્રમે દંડ, ખડ્ગ, જ્વલન્ત ત્રિશૂળ અને અક્ષમાલા આપવાં. યમની પાછળ જમણી બાજુએ આપીચ્ય (પાશ્ચાત્ય) વેશધારી, બે હાથવાળો સૌમ્ય ચિત્રગુપ્ત દર્શાવવો. તેના જમણા હાથમાં લેખિની અને ડાબા હાથમાં પત્ર આપવા. યમની પાછળ ડાબી બાજુએ પાશ ધારણ કરતો ભયાનક આકૃતિવાળા કાલને બતાવવો.[૧૨]

બૃહત્સંહિતામાં યમને દંડ ધારણ કરનાર અને મહિષના વાહનવાળો કહ્યો છે.[૧૩]

અંશુમદ્ભેદાગમમાં યમને મેઘના જેવા શ્યામ વર્ણવાળો તથા દ્વિભુજમાં ખડ્ગ અને ખેટક આપવાનું વિધાન છે. વળી યમની અગ્નિ જેવી રક્તવર્ણી આંખો તથા મુખમાં બંને બાજુએ કરાલ દંષ્ટ્ર (દાઢો) કરવી. તેના મસ્તકે

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

કિરીટમુકુટ તથા દેહને સર્વ આભરણોથી વિભૂષિત કરવો. ચંદનના અનુલેપવાળા તેના દેહ પર રક્તવર્ણનો હાર તથા વસ્ત્રો સજાવવાં. તેની મૂર્તિ મહિષના વાહન પર બેઠેલી બતાવવી. તેની બંને બાજુએ ભયાનક આકૃતિવાળા ભૂરા વર્ણના મૃત્યુ અને લાલવર્ણવાળા સંહિતાની મૂર્તિઓ બનાવવી. યમની બંને બાજુએ ચામરધારિણીઓ બનાવવી. યમની સામે ધર્મ અને અધર્મ નામના બ્રાહ્મણો ઊભેલા દર્શાવવા તથા રક્તવર્ણ વસ્ત્રોવાળા ચિત્રગુપ્ત અને કાલિ નામના દ્વારપાલો કરવા. દેવો, અસુરો, ધર્માત્મા તથા પાપીઓને યમની સ્તુતિ કરતાં દર્શાવવા.[૧૪] સુપ્રભેદાગમ[૧૫] અને પૂર્વકારણાગમમાં[૧૬] યમનું ઉપર મુજબનું વર્ણન મળે છે. પરંતુ આ બંને ગ્રંથોમાં યમને દંડધારી અને મહિષારૂઢ બતાવ્યો છે.

અભિલષિતાર્થચિંતામણિમાં યમને કાળો વર્ણ, હાથમાં દંડ અને પાશ ધારણ કરેલ, લાલ આંખો, મહિષ પર આરૂઢ અથવા સિંહાસન પર બેઠેલ, એક બાજુ મૃત્યુ અને બીજી બાજુ ચિત્રગુપ્ત બતાવવા. ભયંકર દેખાવવાળા યમદૂતો, દેવો, અસૂરો, ધાર્મિકો અને પાપીઓ આ બધાથી સેવાતા યમરાજ બનાવવા.[૧૭]

શિલ્પરત્નમાં યમને મહિષ કે સિંહાસન પર બિરાજેલ, અગ્નિ જેવા નેત્રવાળો, દ્વિભુજમાં દંડ અને પાશ ધારણ કરેલ બતાવ્યો છે.[૧૮]

અપરાજિતપૃચ્છા[૧૯] દેવતામૂર્તિપ્રકરણ[૨૦] અને રૂપમંડનમાં[૨૧] યમને કૃષ્ણવર્ણનો, મહિષારૂઢ અને ચાર હાથમાં અનુક્રમે લેખિની, પુસ્તક, કુક્કુટ અને દંડ ધારણ કરેલ દર્શાવ્યો છે.

બૌદ્ધ અને જૈન પરંપરામાં યમને સૂર્યપુત્ર તરીકે ઓળખાવ્યો છે. તેની પત્નીનું નામ છાયા છે. યમ કૃષ્ણવર્ણનો, મૃગચર્મ પહેરેલો, મહિષ પર સવાર અને હાથમાં પાશ અને દંડ ધારણ કરનારો કહ્યો છે.[૨૨]

યમની પ્રાચીન અને સુંદર એક પ્રતિમા ભૂમરા (મ.પ્ર.)ના શિવમંદિરમાંથી મળેલ, જે હાલ અલાહાબાદના મ્યનિસિપલ મ્યુઝિયમમાં સંગ્રહાયેલી છે.[૨૩] અહીં યમ પર્યંકાસનામાં બેઠેલ છે. દ્વિભુજ પૈકી ડાબા હાથમાં દંડ અને જમણા હાથમાં બિજપૂરક છે. અધોવસ્ત્ર તરીકે ધોતી અને મસ્તકે મુકુટ, યજ્ઞોપવીત, કાનમાં કુંડલ તથા કંઠમાં હાર ધારણ કરે છે.

કનોજમાંથી પ્રાપ્ત ગુર્જર પ્રતિહાર સમયની કલ્યાણ-સુંદર પ્રતિમાના ઉપરના ભાગમાં યમની અત્યંત નોંધપાત્ર મૂર્તિ આવેલી છે.[૨૪] અહીં ગતિશીલ મહિષ પર યમ બેઠેલ છે. મસ્તકે જટામુકુટ, કંઠમાં એકાવલિ અને ધોતી પહેરેલ છે. દ્વિભુજ પૈકી જમણા હાથમાં ખટ્વાંગ અને ડાબો હાથ ખંડિત છે.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

દક્ષિણ ભારતમાં ચિદમ્બરમ્‌ના શિવમંદિરમાં યમની પ્રતિમા આવેલી છે. તેના દ્વિભુજ પૈકી જમણા હાથમાં પાશ અને ડાબા હાથમાં ગદા છે. વાહન તરીકે મહિષ બતાવેલ છે.[૨૫]

પ્રાપ્ત પ્રતિમાઓનું વિશ્લેષણ :

ગુજરાતમાંથી યમની ઈ.સ. ૧૦ મી સદી જેટલી પ્રાચીન પ્રતિમા પ્રાપ્ત થાય છે. યમની કુલ ૭ પ્રતિમાઓ ઉપલબ્ધ છે.

ઉપલબ્ધ પ્રતિમાઓનું વર્ણન :

આખજના યમ :

આખજ(તા. મહેસાણા)ના શક્તિકુંડના દક્ષિણ ગવાક્ષમાં યમની લલિતાસનમાં બેઠેલ પ્રતિમા આવેલી છે. તેના મસ્તકે કિરીટમુકુટ છે. કાનમાં કુંડલ, કંઠમાં હાર, પ્રલંબહાર, બાજુબંધ, હસ્તવલય અને ચાર સેરી કમરબંધ તેમજ પગમાં પાદવલય છે. જમણા હાથ પર ખેસનો છેડો લટકાવેલ છે. ચતુર્ભુજ પૈકી ઉપલા બે હાથમાંના જમણામાં ધ્વજદંડ અને ડાબામાં કુક્કુટ તથા નીચલા બે હાથ પૈકી જમણા હાથમાં લેખિની અને ડાબામાં પુસ્તક ધારણ કરેલ છે. આસન પાસે ડાબી બાજુ મહિષ વાહન બેઠેલ છે. આ પ્રતિમા ૧૦મી સદીની છે.[૨૬]

ગઢવાડાના યમ :

ગઢવાડા (જિ. સાબરકાંઠા)ના નીલછોયા મહાદેવમાં યમની ત્રિભંગમાં ઊભેલી પ્રતિમા આવેલી છે. ચતુર્ભુજમાં અનુક્રમે લેખિની, દંડ, કુક્કુટ, પુસ્તક ધારણ કરેલ છે. પગ પાસે મહિષનું વાહન છે. આ સ્વરૂપ ૧૧મી સદીનું છે. આ પ્રતિમા સ્વરૂપ રૂપમંડન, અપરાજિતપૃચ્છા, દેવતામૂર્તિપ્રકરણમાં આપેલ યમના રૂપવિધાનને મળતું છે.[૨૭]

વિસનગરના યમ :

વિસનગરમાં ભીમનાથ મંદિરનાં મંડોવરની જંઘાના દક્ષિણ ગવાક્ષમાં યમની દ્વિભુજ પ્રતિમા આવેલી છે. તેના જમણા હાથમાં ગદા અને ડાબા હાથમાં કુક્કુટ જોવા મળે છે.[૨૮]

વડનગરના યમ :

વડનગરના હાટકેશ્વર મહાદેવ મંદિરની જંઘામાં યમની ઊભેલી પ્રતિમા છે. ચતુર્ભુજમાં પ્રદક્ષિણાક્રમે લેખિની, ગદા, કુક્કુટ, પુસ્તક ધારણ કરેલ છે. જમણા પગ પાછળ મહિષ ઊભેલ છે.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

ઉક્ત મંદિરની સામેના મેદાનની દીવાલનું ખોદકામ કરતી વખતે મળેલ શિલાપટ્ટમાં કુબેરની સાથે યમની પ્રતિમા પણ મળી છે.

આ શિલ્પમાં દ્વિભંગમાં ડાબો પગ આગળની તરફ રાખીને યમ ઊભેલ છે. મસ્તકે ત્રિકૂટ મુકુટ, બધા પ્રકારના વસ્ત્રાભૂષણો ધારણ કરેલ છે. ચાર હાથમાં અનુક્રમે લેખિની, પાશ, કુક્કુટ અને પુસ્તક ધારણ કરેલ છે. જમણા પગ પાસે મહિષનું વાહન નજરે પડે છે.[૨૯]

મોઢેરાના યમ :

મોઢેરાના સૂર્યમંદિરના મંડોવરના દક્ષિણ ગવાક્ષમાં યમની ત્રિભંગમાં ઊભેલ પ્રતિમા નજરે પડે છે. પ્રતિમાને બાહ્યવાતાવરણની અસર પહોંચી હોવાથી ખંડિત અવસ્થામાં છે. મસ્તકે કરંડમુકુટ, કંઠમાં હાર, વનમાલા તથા કટિમેખલાનો કેટલોક ભાગ જળવાયો છે. વિસ્ફારિત નેત્રો અને મુખ પરનું સૂચક સ્મિત આકર્ષક છે. ચાર હાથ ખંડિત છે. ડાબા પગ પાસે નર વાહન વીરાસનમાં બેઠેલ છે, જ્યારે જમણા પગ પાસે સ્ત્રીની ઘસાયેલી આકૃતિ જોઈ શકાય છે.

નુગરના યમ :

નુગર(જિ. મહેસાણા)ના સૂર્યમંદિરના મંડોવરના દક્ષિણ ગવાક્ષમાં યમનું સુંદર શિલ્પ છે. ચાર હાથમાં અનુક્રમે લેખિની, દંડ, કુક્કુટ અને પુસ્તક છે. આ પ્રતિમા ૧૨મી સદી જેટલી પ્રાચીન છે.[૩૦]

દિક્પાલ યમની પ્રતિમાઓની વિશેષતાઓ

(૧) શાસ્ત્રીય મૂર્તિવિધાનમાં મોટાભાગના ગ્રંથોમાં યમને દ્વિભુજ બતાવ્યા છે. વિષ્ણુધર્મોત્તરપુરાણ, અપરાજિતપૃચ્છા, દેવતામૂર્તિપ્રકરણ અને રૂપમંડનમાં જ ચતુર્ભુજ બતાવેલ છે. વાહનની બાબતમાં મત્સ્યપુરાણમાં વાહન હરણ જણાવ્યું છે, બાકીના બધા ગ્રંથોમાં મહિષનું વાહન કરવાનું વિધાન છે.

શાસ્ત્રીય ગ્રંથોમાં બતાવેલ આયુધોમાં મુખ્યત્ત્વે દ્વિભુજમાં દંડ અને પાશ તથા ચતુર્ભુજમાં દંડ, ખડ્ગ, ખેટક અને ત્રિશૂલ આપવાનું દર્શાવ્યું છે. જ્યારે અપરાજિતપૃચ્છા, દેવતામૂર્તિપ્રકરણ અને રૂપમંડનમાં ચાર હાથમાં લેખિની, દંડ, કુક્કુટ અને પુસ્તક આપવાનું જણાવ્યું છે. મહાભારતમાં યમને ગદાધારી તેમજ પાશ અને કપાલ ધારણ કરતો દર્શાવ્યો છે.

જ્યારે પ્રાપ્ત પ્રતિમાઓમાં વિસનગરની દ્વિભુજ મૂર્તિમાં ગદા અને કુક્કુટ નજરે પડે છે. જ્યારે બાકીની ચતુર્ભુજ પ્રતિમાઓમાં આખજની અને ગઢવાડાની મૂર્તિના હાથમાં લેખિની, દંડ, કુક્કુટ અને પુસ્તક ધારણ કરેલ છે જે શિલ્પગ્રંથ

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

અપરાજિતપૃચ્છા, દેવતામૂર્તિપ્રકરણ અને રૂપમંડન મુજબ છે. જ્યારે વડનગરની બે પ્રતિમાઓ પૈકી એકના હાથમાં લેખિની, ગદા, કુક્કુટ અને પુસ્તક છે. જ્યારે બીજી પ્રતિમાના હાથમાં ગદાની જગ્યાએ પાશ નજરે પડે છે. વાહન તરીકે બધી પ્રતિમાઓમાં મહિષની આકૃતિ છે. ફક્ત મોઢેરાની યમની પ્રતિમાનું વાહન નર (મનુષ્ય) બતાવેલ છે જે નોંધપાત્ર ગણાય.

• પાદટીપ •

૧. ઋગ્વેદ ૧૦, ૧૪, ૫; ૧૦, ૧૭, ૧-૨
૨. એજન, ૧૦, ૧૦, ૪
૩. અથર્વવેદ, ૧૮, ૩, ૧૩
૪. ઋગ્વેદ, ૧૦, ૧૪, ૧૦-૧૨
૫. અમરકોશ, કાંડ-૧, ૫૮
૬. રામાયણ, ૩, ૨૨, ૪; ૭, ૭૩, ૮
૭. એજન, ૨, ૬૦, ૩
૮. એજન, ૭, ૨૨, ૩
૯. મહાભારત, ૨, ૩૯૭, ૧૭; Hopkins, E.W., 'Epic Mythology', p. 116
૧૦. મહાભારત હરિવંશ, અ. ૫૯
૧૧. મત્સ્યપુરાણ, અ. ૨૬, ૧૨-૨૪
૧૧-અ અગ્નિપુરાણ, અ. ૫૨, ૧૭
૧૨. વિષ્ણુધર્મોત્તરપુરાણ, અ. ૫૧, ૧-૧૦
૧૩. બૃહત્સંહિતા, અ. ૫૭, ૫, ૫૭
૧૪. અંશુમદ્ભેદાગમ, પટલ-૫૧
૧૫. સુપ્રભેદાગમ, પટલ-૪૮
૧૬. પૂર્વકારણાગમ, પટલ-૧૪
૧૭. અભિલષિતાર્થચિંતામણિ, પ્ર.૩, અ. ૧, ૮૨૦-૨૨
૧૮. શિલ્પરત્ન, અ. ૨૫, ૨૩-૨૭
૧૯. અપરાજિતપૃચ્છા, અ. ૬૯, સૂત્ર ૨૧૩
૨૦. દેવતામૂર્તિપ્રકરણ, અ. ૪, ૬૧
૨૧. રૂપમંડન, અ. ૨, ૩૩
૨૨. નિષ્પન્નયોગાવલિ, પૃ. ૬૧; Bhattacharya, 'The Jain Iconography' p. 112

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૨૩. S. C. Kala, Sculptures in the Allahabad Municipal Museum, p. 30, Pl. XXX,a; MASI-16, p. 12

૨૪. Goswami A., 'Indian Temple Sculpture, Pl. 15; Sivaramamurti, Indian Sculpture, Pl. 34; Munshi K. M., Saga of Indian Sculpture, Pl. 68; Bhagwant Sahai, 'Iconography of minor Hindu and Buddhist deities', p. 41, Fig. 1

૨૫. EHI, Vol II, Part II, p. 524

૨૬. P. C. Parikh, op.cit., p. 9-10, Fig. 9

૨૭. હરિલાલ ગૌદાની, 'મહાગુજરાતના શિલ્પ-સ્થાપત્ય', પૃ. ૪૩૧

૨૮-૨૯. સ્થળ તપાસને આધારે

૩૦. રા. ઠા. સાવલિયા, ઉપર્યુક્ત

❑

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

પ્રકરણ - ૫

દિક્પાલ નિર્ઋતિ

નિર્ઋતિ પણ એક વૈદિક દેવ છે. પરંતુ વેદોમાં તેના વિશેના ઉલ્લેખ બહુ મળતા નથી. સંસ્કૃત કોશ ગ્રંથોમાં નિર્ઋતિને અલક્ષ્મી, જયેષ્ઠાદેવી, રાક્ષસ વગેરે કહ્યો છે. પુરાણોમાં એને એકાદશ રુદ્રમાંનો એક ગણ્યો છે. ચાલુ મન્વન્તરમાં એ નૈર્ઋત્ય દિશાનો દિક્પાલ છે અને ભૂત પિશાચાદિનો અધિપતિ છે. આમ આ દિક્પાલ વિશે ઋગ્વેદ કે પછીના સાહિત્યમાં બહુ ઓછા ઉલ્લેખ મળે છે. પુરાણો અને શિલ્પશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં તેનાં સ્વરૂપ વર્ણન વિસ્તારથી આપેલાં છે.[૧] અમરકોશ (કાંડ-૧, ૫૯-૬૦)માં નિર્ઋતિના ૧૫ નામો મળે છે. રાક્ષસ, કૌણપ, ક્રવ્યાદ્, ઋવ્યાદ્, અસ્રપ, આશર, રાત્રિંચરો, રાત્રિચર, કર્બુર, નિકષાત્મજ, યાતુધાન, પુણ્યજન, નૈર્ઋત.

શિવપુરાણ (રુદ્રસંહિતા, ખંડ ૨, ૨૨/૪૪)માં નિર્ઋતિને 'કોણપરાજ' અને વાયુપુરાણ (અ. ૩૪/૮૭) તથા વિષ્ણુધર્મોત્તરપુરાણ (ખંડ ૩, અ. ૫૭)માં 'વિરૂપાક્ષ' કહ્યો છે.

શાસ્ત્રીય પ્રતિમા વિધાન

મત્સ્યપુરાણમાં[૨] નિર્ઋતિને લોકપતિ રાક્ષસેન્દ્ર કહ્યો છે. તેને નર-મનુષ્ય પર બેઠેલ, મહાન આકાર, ચારે બાજુથી રાક્ષસોથી ઘેરાયેલ અને હાથમાં ખડ્ગ ધારણ કરતો બતાવ્યો છે.

અગ્નિપુરાણમાં[૩] નિર્ઋતિને લોકપતિ માનેલ તેનું વાહન મનુષ્ય બતાવેલ છે. ચારે બાજુથી રાક્ષસોથી ઘેરાયેલ બતાવવો જોઈએ. કાલિકાપુરાણમાં એનું વાહન ખર (ગધેડું) હોવાનું જણાવ્યું છે.[૪]

વિષ્ણુધર્મોત્તરપુરાણમાં નિર્ઋતિને ગૌરવર્ણનો, લાંબુ શરીર, ઉપર ઊઠેલા વાળ, લીલી મૂછ, ભયંકર મુખ, કાળાં વસ્ત્રો ધારણ કરેલ, બે હાથમાં દંડ અને ઊંટની લગામ, ડાબી બાજુ પત્ની દેવીનો વર્ણ કાળો અને હાથમાં પાશ હોય છે. નિર્ઋતનું વાહન ઊંટ છે.[૫]

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

અંશુમદ્‌ભેદાગમમાં નિર્ઋતની પ્રતિમા નીલવર્ણી, મહાકાય તથા દ્વિભુજ પૈકી જમણા હાથમાં ખડ્ગ અને ડાબા હાથમાં ખેટક આપવાનું જણાવ્યું છે. એને પીળાં વસ્ત્રોથી સજાવવાં. એનું મુખ વિકરાળ તથા દાઢીવાળુ બનાવવું. એના દેહને વિવિધ આભરણો તથા જુદા જુદા પ્રકારની પુષ્પમાળાઓથી અલંકૃત કરવો. નિર્ઋતની આજુબાજુ સાત અપ્સરાઓ બનાવવી. આ અપ્સરાઓ રેશમી વસ્ત્રોથી સુસજ્જિત, મોટી છાતી, જંઘા અને સ્તનોવાળી તથા મધ્યભાગેથી (કટિપ્રદેશ) દૂબળી, અતિ સૌમ્ય, કંઈક મુસ્કુરાતી તથા જુદા જુદા પ્રકારના સુગંધિત લેપોથી અંગોપાંગને ચર્ચિત કરેલ દર્શાવવી. નિર્ઋતની આકૃતિ સમભંગ તથા ભદ્રાસન પર બિરાજેલી દર્શાવવી.[૬]

સુપ્રભેદાગમ અને પૂર્વકારણાગમમાં નિર્ઋતિને શ્યામવર્ણનો, દ્વિભુજમાં ખડ્ગ અને ખેટક ધારણ કરેલ બતાવ્યો છે. મહાકાય અને સિંહ પર બેઠેલ દર્શાવવો.[૭]

શિલ્પરત્નમાં[૮] એને પીળાં વસ્ત્રો ધારણ કરેલ, માણસથી ખેંચાતા વાહન પર અથવા માણસના ખભા પર બેઠેલો દર્શાવ્યો છે.

અભિલષિતાર્થચિંતામણિમાં નિર્ઋતિને નર વાહનવાળો, રાક્ષસોથી ઘેરાયેલ, કાળો વર્ણ, પીળા વસ્ત્રો, સુવર્ણના આભૂષણોથી વિભૂષિત, દ્વિભુજમાં ખડ્ગ અને ખેટક ધારણ કરેલ હોય છે.[૯]

અપરાજિતપૃચ્છા[૧૦] નૈઋત્યકોણના આ દિક્પાલ શ્વાન પર બિરાજમાન, ચતુર્ભુજમાં ખડ્ગ, ખેટક, કર્તિકા (કરવત), અરિ (શત્રુ) મસ્તક ધારણ કરે છે.

દેવતામૂર્તિપ્રકરણમાં[૧૧] નિર્ઋતિની વિકરાળ દૃષ્ટિ અને મુખાકૃતિ લાંબી દાઢી, ચાર હાથમાં ખડ્ગ, ખેટક, કરવત, શત્રુનું મસ્તક ધારણ કરે છે. શ્વાનનું વાહન બતાવેલ છે.

જૈન પરંપરામાં નિર્ઋતિને ધ્રુમવર્ણવાળો, વ્યાઘ્રચર્મ પહેરેલ, હાથમાં મુદ્‌ગર અને પ્રેતની સવારી કરનારો કહ્યો છે.[૧૩]

નિર્વાણકાલિકામાં નિર્ઋતિને લીલાવર્ણવાળો તથા હાથમાં તલવાર ધારણ કરેલ બતાવ્યો છે.[૧૪]

નિર્ઋતિની ગુપ્તકાલ સુધીની કોઈ પ્રતિમાઓ હોવાનું જણાતું નથી.[૧૫]

પ્રાપ્ત પ્રતિમાઓનું વિશ્લેષણ

ગુજરાતમાંથી નિર્ઋતિની ૧૧મી સદી જેટલી પ્રાચીન પ્રતિમા મળે છે. નિર્ઋતિની કુલ ૭ પ્રતિમાઓ પ્રાપ્ત થાય છે.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

ઉપલબ્ધ પ્રતિમાઓનું વર્ણન

મોઢેરા-સૂર્યમંદિરના દક્ષિણ-પશ્ચિમ વચ્ચેના ખૂણામાં નિર્ઋતિની નગ્ન પ્રતિમા ત્રિભંગમાં ઊભેલ છે. મસ્તકે મોતીની સેરોથી અલંકૃત કરંડમુકુટ, કાનમાં અસ્થિકુંડલ, કંઠમાં અસ્થિરજ્જુ તેમજ અસ્થિની માળા ધારણ કરેલ છે. કેડ પર અસ્થિરજ્જુ વિંટાળેલા છે અને મુંડમાળા ધારણ કરી છે. ચતુર્ભુજ પૈકી જમણા હાથમાં ખડ્ગનો હાથો જળવાયો છે, જ્યારે ડાબો હાથ કટ્યા વલંબિત છે. ઉપલા બંને હાથ ખંડિત છે. પગ પાછળ નગ્ન નર-પુરુષ આકૃતિ વાહન તરીકે સૂતેલી બતાવી છે. ડાબી બાજુ નગ્ન પુરુષ ઊભેલ છે. જેનું મસ્તક ખંડિત છે એણે અસ્થિરજ્જુ ધારણ કર્યા છે. નિર્ઋતિના મસ્તકની બંને તરફ નગ્ન પ્રેતસ્વરૂપના વિદ્યાધરો બતાવ્યા છે.[૧૬]

આ ઉપરાંત અંજાર (કચ્છ)ના ભડેશ્વર શિવમંદિર, વાલમ (વિસનગર)ના રણછોડજી મંદિર, થાન (ચોટીલા)ના મુનીબાવા મંદિર, દ્વારકા (ઓખા) રુકિમણી મંદિર, બરડિયાના સાંબ-લક્ષ્મણા મંદિર અને દ્વારકાધીશ મંદિરની દીવાલના ગવાક્ષોમાં નિર્ઋતિનાં શિલ્પો નજરે પડે છે.[૧૭]

દિક્પાલ નિર્ઋતિની પ્રતિમાઓની વિશેષતા

(૧) શાસ્ત્રીય મૂર્તિવિધાનમાં દિક્પાલ નિર્ઋતિને મોટે ભાગે દ્વિભુજ બતાવેલ છે. શિલ્પશાસ્ત્રના કેટલાક ગ્રંથોમાં ચતુર્ભુજ હોવાનું જણાવ્યું છે. દ્વિભુજમાં મોટેભાગે ખડ્ગ અને ખેટક ધારણ કરાવ્યા છે. વિષ્ણુધર્મોત્તરપુરાણમાં દ્વિભુજમાં દંડ અને ઊંટની લગામ આપેલ છે. જ્યારે ચતુર્ભુજ સ્વરૂપમાં ખડ્ગ, ખેટક, કરવત અને અરિમસ્તક દર્શાવ્યા છે. વાહન પરત્વે દરેક ગ્રંથમાં જુદાં જુદાં વાહન બતાવ્યાં છે. જેમાં મત્સ્યપુરાણ, શિલ્પરત્ન અને અભિષિતાર્થચિંતામણિમાં નર વાહન, વિ.ધ.પુ.માં ઊંટ, દેવતામૂર્તિપ્રકરણ તથા રૂપમંડનમાં શ્વાનનું વાહન હોવાનું જણાવ્યું છે. કાલિકાપુરાણમાં ખર (ગધેડું)નું વાહન દર્શાવ્યું છે.

નિર્ઋતિની પ્રાપ્ત પ્રતિમાઓ પૈકી મોઢેરાની મૂર્તિ ખંડિત અવસ્થામાં છે છતાં તેના એક હાથમાં ખડ્ગ અને એક હાથ કટિ પર છે. વાહન નર છે. આ સ્વરૂપ શિલ્પગ્રંથોના રૂપવિધાનને ધ્યાનમાં લઈને ઘડાયું હોવાનું જણાય છે.

• પાદટીપ •

૧. બુ.પ્ર., પુ. ૧૦૫, અંક ૧૨, પૃ. ૩૭૮-૮૯; રા. ઠા. સાવલિયા, ઉપર્યુક્ત
૨. મત્સ્યપુરાણ, અ. ૨૬૧
૩. અગ્નિપુરાણ, અ. ૫૧, ૧૪
૪. ગુ. મૂ. વિ., પૃ. ૪૧૮

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૫. વિષ્ણુધર્મોત્તરપુરાણ, અ. ૫૭, ૧-૩
૬. અંશુમદ્‌ભેદાગમ, પટલ-૫૧
૭. સુપ્રભેદાગમ, પટલ-૪૮; પૂર્વકારણાગમ, પટલ-૧૪
૮. શિલ્પરત્ન. અ. ૨૫, ૨૮-૨૯
૯. અભિષિતાર્થચિંતામણિ, પ્ર. ૩, અ. ૧, શ્લો. ૮૨૩-૨૪
૧૦. અપરાજિતપૃચ્છા, અ. ૬૯, ૧૨
૧૧. દેવતામૂર્તિપ્રકરણ, અ. ૪, ૬૨
૧૨. રૂપમંડન, અ. ૨, ૩૪
૧૩. વાસ્તુસાર, ઠક્કર ફેરુ
૧૪. નિર્વાણકલિકા, પૃ. ૩૮
૧૫. नी. पु. जोशी, उपर्युक्त, पृ. १७७
૧૬. રા. ઠા. સાવલિયા, ઉપર્યુક્ત
૧૭. ગુ. રા. સાં. ઇ. ગ્રંથ ૪, પૃ. ૪૫૧-૬૭, ૭૪, ૮૦; દ્વારકા સર્વસંગ્રહ, પૃ. ૨૫૮

❑

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

પ્રકરણ - ૬

દિક્પાલ વરુણ

વરુણ એ પશ્ચિમ દિશાના દિક્પાલ છે. તે વિશ્વને ઢાંકી દેતો હોવાથી 'વરુણ' કહેવાય છે. ઇન્દ્ર અને અગ્નિની જેમ વરુણનો વૈદિક સાહિત્યમાં અનેકવાર ઉલ્લેખ થયો છે. ઉત્તર વૈદિક સાહિત્યમાં અગ્નિ, યમ અને વિષ્ણુ સાથે વરુણને બતાવ્યો છે. આમ એ અત્યંત પ્રાચીન દેવ છે. વળી ઘણા તો તેને ઋગ્વેદકાલ પહેલાંનો દેવતા ગણે છે. એની આ પ્રાચીનતાને લીધે જ વેદગ્રંથોમાં ઇન્દ્ર, અગ્નિ અને સોમને આહ્વાન કરતાં સૂક્તો કરતાં વરુણને લગતાં સૂક્તો ઓછા પ્રમાણમાં મળે છે. છતાં વૈદિક દેવોમાં વરુણનું સ્થાન ઉચ્ચકક્ષાનું હતું. વરુણને દેવોના રાજા, મનુષ્ય અને દેવ બંનેના રાજા તથા જગતના રાજા તરીકે ઓળખાવેલ છે.[૧]

ઇન્દ્ર મોટો લડવૈયો છે, તો વરુણ કુદરતી બળો અને નીતિના નિયમોને ધારણ કરનારો પ્રતાપી દેવતા છે. આથી જ એનાં સૂક્તો નીતિ અને ભક્તિરસથી ભરપૂર છે. એને લગતી પ્રાર્થનાઓ અત્યંત ગૌરાવાન્વિત ને ભવ્ય છે.

ઋગ્વેદમાં વરુણને જળ અને ઋતુનો દેવતા તથા સિંધુપતિ કહ્યો છે.[૨] વળી વરુણને અગ્નિનો ભાઈ પણ કહ્યો છે.[૩] એ કુદરતના સર્વક્રમનું નિયમન કરનાર દેવ છે. તે પોતાના હાથમાં ધારણ કરેલ પાશથી સજા આપે છે.[૪] સૂર્ય, વાયુ, જળ, મેઘ, સાગરના ભરતી-ઓટ, નદીઓનાં પ્રવાહ, ઋતુઓ વગેરેનું તેમજ પ્રાણીમાત્રની ક્રિયા-પ્રક્રિયાનું એ નિયમન કરે છે. આથી જ વેદોમાં એને ઠેર ઠેર સર્વજ્ઞ, અસત્યને ધિક્કારનારો, જુઠા અને પાપીઓને શિક્ષા કરનારો, પશ્ચાતાપ કરનાર પર અસીમ દયા વરસાવનારો તથા પૂર્વજોના પાપમાંથી મુક્તિ આપનારો દેવ કહ્યો છે.[૫] વરુણને પ્રચેતા (ઉદાર દિલનો), યાદસાંપતિ (જળાના જીવોનો સ્વામી), અપ્પતિ (જલનો સ્વામી) તથા પાશી (પાશ-બંધનમાં રાખવાવાળો) કહેવામાં આવે છે.[૬]

તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં પ્રસિદ્ધ ભૃગુ ઋષિને વરુણનો પુત્ર કહ્યો છે. વરુણ દ્વાદશાદિત્યમાંના મિત્ર તરીકે એક ગણાય છે. અને તેને પ્રતિવર્ષે અષાઢ માસનો સૂર્ય ગણ્યો છે.[૭]

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

રામાયણમાં વરુણને પશ્ચિમ દિશાનો લોકપતિ કહ્યો છે.[૮] મહાભારતમાં એને માટે 'રાજા વરુણ' અને 'ધર્મપાશધર' જેવાં વિશેષણો પ્રયોજાયા છે.[૯] એને અદિતિનો પુત્ર કહ્યો છે.[૧૦] તે દિવ્ય વસ્ત્ર અને આભૂષણો ધારણ કરી, પોતાની પત્ની વારુણી સાથે આસન પર બિરાજે છે. એનો વર્ણ શ્વેત છે.[૧૧] તે પોતાના હાથમાં પાશ અને અશનિ ધારણ કરે છે.[૧૨] ક્યારેક એના હાથમાં શંખ પણ રહે છે.[૧૩] એની સ્ત્રીનું નામ ગૌરી છે.[૧૪]

પુરાણોમાં વરુણને પશ્ચિમ દિશાનો દિક્‌પાલ તથા જળાધિપતિ કહ્યો છે. એની નગરી માનસોત્તર પર્વત પર આવેલી નિમ્લોચની યા સૂષા છે. ગૌરી ઉપરાંત એને બીજી બે સ્ત્રીઓ-જયેષ્ઠા અને શીતતોયા છે. ગૌરીનું બીજું નામ વારુણી હોવાનું પણ જણાયું છે.[૧૫]

શાસ્ત્રીય પ્રતિમા વિધાન

મત્સ્યપુરાણમાં વરુણની મત્સ્યના આસન પર બિરાજમાન, શાંત મુખમુદ્રા, યુવાવસ્થા તથા તિરચ્છી ભ્રૂકુટિવાળી મૂર્તિ બનાવવાનું વિધાન છે.[૧૬]

અગ્નિપુરાણમાં સાગરદેવતા વરુણને મકર વાહન પર ઊભેલ, હાથમાં પાશ ધારણ કરેલ બતાવ્યો છે.[૧૭]

બૃહત્સંહિતામાં વરુણને હંસ પર આરૂઢ, દ્વિભુજમાં પાશ અને કમંડલુ અને મસ્તકે રત્નકિરીટ ધારણ કરેલ દર્શાવ્યો છે.[૧૮]

વિષ્ણુધર્મોત્તરપુરાણમાં વરુણને પાણીનો દેવતા કહ્યો છે. સાત હંસો દ્વારા ખેંચાતા રથમાં બેઠેલ, તેનો વર્ણ સ્નિગ્ધ વૈદૂર્યમણિ સમાન કાંતિમાન, શ્વેત વસ્ત્રો, કંઠમાં મોતીઓની માળા, ચતુર્ભુજ પૈકી જમણા હાથમાં પદ્મ અને પાશ તથા ડાબા હાથમાં શંખ અને રત્નપાત્ર આપવા. વરુણના મસ્તક પર શ્વેત છત્ર કરવું. તેની ડાબી બાજુએ મકરના ચિહ્નવાળો ધ્વજ તથા તેની પત્ની ગૌરીને બેસાડવી. ગૌરીના ડાબા હાથમાં નીલોત્પલ અને જમણો હાથ વરુણને આલિંગતો દર્શાવવો. વરુણની જમણી બાજુએ ગંગાની મકર પર ઊભેલી, ચંદ્ર સમાન ગૌર મુખ કાંતિવાળી, હાથમાં ચામર અને શ્વેત કમળ ધારણ કરતી મૂર્તિ મૂકવી. ડાબી બાજુએ કૂર્મ ઉપર ઊભેલી યમુનાની હાથમાં ચામર અને નીલોત્પલ ધારણ કરેલ મૂર્તિ મૂકવી.[૧૯]

અંશુમદ્‌ભેદાગમ[૨૦] અને સુપ્રભેદાગમમાં[૨૧] વરુણને શ્વેતવર્ણનો, એનો એક હાથ વરદમુદ્રામાં અને બીજા હાથમાં પાશ આપવો. સર્વ પ્રકારના આભરણોથી અલંકૃત, મસ્તકે કરંડમુકુટ, યજ્ઞોપવિત તથા પીળાં વસ્ત્રો ધારણ કરાવવા. શાંત મુખમુદ્રા તથા બલિષ્ઠ કાંતિવાળી મૂર્તિને મકરાસન પર બેઠેલ બનાવવી.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

પૂર્વકારણાગમમાં વરુણને મકર પર આરૂઢ, કુંડલ, કેયૂર તેમજ પીત્ત વસ્ત્રો તથા હાથમાં શંખ, પદ્મ અને પાશ ધારણ કરેલ બતાવ્યો છે.[૨૨]

શિલ્પરત્ન[૨૩]માં વરુણને શ્વેતવર્ણ, કરંડમુકુટ, પીળા વસ્ત્રો તથા યજ્ઞોપવીત, દ્વિભૂજમાં પાશધારણ કરેલ અને મકર વાહન બતાવ્યું છે.

અભિલષિતાર્થચિંતામણિમાં વરુણને શ્વેતવર્ણ, રત્નજડિત કિરીટમુકુટ, ચળકતા હાર અને શ્વેત વસ્ત્રો પહેરેલાં, દ્વિભુજમાં પાશ અને પદ્મ ધારણ કરેલ, મકરનું વાહન દર્શાવ્યું છે.[૨૪]

અપરાજિતાપૃચ્છા[૨૫], દેવતામૂર્તિપ્રકરણ[૨૬] રૂપમંડનમાં[૨૭] વરુણને પશ્ચિમ દિશાનો અધિપતિ કહ્યો છે. મકર પર બિરાજમાન તથા ચાર હાથમાં અનુક્રમે વરદ, પાશ, પદ્મ અને કમંડલુ ધારણ કરે છે.

રૂપાવતારમાં વરુણને ચતુર્ભુજ બતાવી તેના હાથમાં વરદ, પાશ, સર્પ અને કમંડલુ હોય છે. મસ્તકે કરંડમુકુટ અથવા રત્નકિરીટ, યજ્ઞોપવીત અને અન્ય વસ્ત્રાલંકારો ધારણ કરેલ હોય છે.[૨૮]

જૈન પરંપરામાં વરુણની મૂર્તિ મેઘ જેવા કૃષ્ણ વર્ણવાળી, પીળાં વસ્ત્રો, હાથમાં પાશને ધારણ કરેલી અને મત્સ્યની સવારી કરતી મૂર્તિ બનાવવાનું વિધાન છે.[૨૯]

વરુણની ૯ મી સદી જેટલી પ્રાચીન પ્રતિમા ગ્વાલિયર મ્યુઝિયમમાં આવેલી છે. ગોળ સ્તંભિકાયુક્ત ગવાક્ષમાં ઊભેલ વરુણના મસ્તકે જટાબંધ, કંઠમાં ચોરસ પદકયુક્ત હાર, યજ્ઞોપવીત, કટિબંધ, ઉરુદામ તથા બંને પગની જાંઘ પર લટકતી સેરો નોંધપાત્ર છે. જમણા પગ પાસે મકરનું વાહન છે. ચાર હાથમાં પાશ, ખંડિત પદ્મ અને રત્નપાત્ર ધારણ કરેલ છે.[૩૦]

વરુણની એક પ્રાચીન પ્રતિમા ભુવનેશ્વરના રાજરાણી મંદિરમાં છે. પૂર્ણ વિકસિત પદ્મ પર ઊભેલ વરુણના દ્વિભુજ પૈકી જમણામાં પાશ અને ડાબો વરદમુદ્રામાં છે. આસન પાસે મકર વાહન છે.[૩૧] એ સિવાય ખજૂરાહો, ઇલોરાની કૈલાસગુફા, પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સ મ્યુઝિયમ-મુંબઈ વગેરે સ્થળોએ વરુણની પ્રતિમાઓ આવેલી છે.[૩૨]

પ્રાપ્ત પ્રતિમાઓનું વિશ્લેષણ

ગુજરાતમાંથી વરુણની મૈત્રકકાલીન પ્રતિમા મળી છે. વરુણની કુલ ૧૧ પ્રતિમાઓ મળે છે.

ઉપલબ્ધ પ્રતિમાઓનું વર્ણન

મીયાણીના મૈત્રકકાલીન પંચાયતન મંદિર નં. ૪માં વરુણની દ્વારપાલ તરીકેની પ્રતિમા મળી છે.[૩૩]

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

આખજના વરુણ :

આખજના શક્તિકુંડના પશ્ચિમ તરફના પડથારના ગવાક્ષમાં વરુણની લલિતાસનમાં બેઠેલ મૂર્તિ નજરે પડે છે. તેના ચતુર્ભુજમાં પ્રદક્ષિણાક્રમે વરદાક્ષ, પાશ, સનાળપદ્મ અને કમંડલુ ધારણ કરેલ છે. મસ્તકે કરંડમુકુટ, કાનમાં કુંડલ, કંઠમાં પદકયુક્ત ચાર સેરી હાર, પ્રલંબહાર, કેયૂર, કટકવલય, ચારસેરી કટિમેખલા, પાદવલય અને પાદજાલક ધારણ કરેલ છે. આસનમાં ડાબા પગ નીચે મકર વાહન જોઈ શકાય છે. આ પ્રતિમા ૧૦મી સદીની છે.[૩૪]

મોઢેરાના વરુણ :

મોઢેરા-સૂર્યમંદિરના મંડોવરના પશ્ચિમ તરફના ગવાક્ષમાં વરુણની ત્રિભંગમાં ઊભેલ પ્રતિમા છે. મસ્તક પર કરંડમુકુટમાં કીર્તિમુખનું અંકન નોંધપાત્ર છે. કંઠમાં મોતીની માળા, ઘૂઘરીયુક્ત બાજુબંધ, કંકણ, કટિમેખલા, ઉરુદામ, વનમાલા ધારણ કરેલ છે. ચાર હાથ પૈકી જમણા ઉપલા હાથમાં પાશ છે. બાકીના ત્રણ હાથ ખંડિત છે. વરુણના મસ્તકની બંને બાજુ સ્ત્રી માલાધરની આકૃતિઓ છે. વરુણની જમણી બાજુ સ્ત્રી આકૃતિ પગને આંટી મારીને ઊભેલ છે. ડાબી બાજુ નર-પુરુષ દેવ તરફ મુખ રાખી બેઠેલ છે, જેણે ખભા પર પટ્ટ ધારણ કરેલ છે.[૩૫]

દ્વારકાના વરુણ :

રુક્મિણી મંદિર-દ્વારકાની પશ્ચિમ તરફના દીવાલના એક જ ગવાક્ષમાં વરુણ અને વાયુની પ્રતિમાઓ આવેલી છે. જેમાં વરુણ દ્વિભંગમાં ઊભેલ છે. મસ્તકે ત્રિકૂટ મુકુટ છે. કંઠમાં હાર, કાનમાં સૂર્યવૃત્ત, કુંડલ, પ્રલંબહાર, પહોળી પટ્ટીનો કટિબંધ, ઊરુદામ, વનમાલા અને પાદવલય ધારણ કરેલ છે. ચાર હાથ પૈકી નીચલા બંને હાથ ખંડિત છે. જ્યારે જમણા ઉપલા હાથમાં પાશ અને ડાબા ઉપલા હાથમાં સનાળપદ્મની નાળ જળવાયેલી છે. વરુણના જમણા પગ પાસે હંસનું વાહન દષ્ટિગોચર થાય છે. આ પ્રતિમા ૧૧મી સદીની છે.[૩૫-અ]

પાટણના વરુણ :

પાટણમાં આવેલ ગૌડ મસ્જિદની ખાન બહાદુર દીવાલ પર વરુણનું સુંદર શિલ્પ છે.[૩૬] આ પ્રતિમાનું ઝીણવટથી નિરીક્ષણ કરતાં વરુણ ત્રિભંગમાં ઊભેલ છે. ચાર હાથમાં વરદ, પાશ, પદ્મ અને કળશ ધારણ કરેલ છે. ડાબા બગ પાસે મકરનું વાહન છે.

સેજકપુરના વરુણ :

સેજકપુર (તા. સલાયા) નવલખા મંદિરની પીઠિકાના મંડોવરની પશ્ચિમ દિશામાં વરુણ પદ્મપીઠ પર ત્રિભંગમાં ઊભેલ છે. મસ્તકે ત્રિકૂટમુકુટ, કાનમાં

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

કુંડલ, કંઠમાં હાર, ઊરુદામ, વનમાલા ધારણ કરેલ છે. ચાર હાથ પૈકી નીચેના બંને હાથ ખંડિત છે. જમણા ઉપલા હાથમાં પાશ અને ડાબા હાથમાં સનાળ પદ્મ છે. ડાબા પગ પાસે મકર વાહન છે. આ શિલ્પ ૧૧મી સદી જેટલું પ્રાચીન છે.[૩૭]

ઝીંઝુવાડાના વરુણ :

ઝીંઝુવાડાના કિલ્લામાં આવેલ રાજેશ્વરી માતાના મંદિરના શિલ્પપટ્ટમાં વરુણની ઊભેલી પ્રતિમા આવેલી છે. તેના ચાર હાથમાં વરદ, પદ્મ, પાશ, કમંડલુ છે. ડાબા પગ પાસે હંસનું વાહન છે.[૩૭-અ]

અમદાવાદના વરુણ :

અમદાવાદના એક ખાનગી સંગ્રાહક પાસે વરુણની વેળુ-પાષાણમાં કંડારેલી પ્રતિમા આવેલી છે. આ પ્રતિમાનું કંડારકામ વિષ્ણુધર્મોત્તરપુરાણમાં આપેલ રૂપવિધાન મુજબનું જણાય છે. આ પ્રતિમા ૧૧મી સદીની જણાય છે.[૩૭-બ]

અહીં વરુણ તોરણયુક્ત સ્તંભિકાથી બનેલ ગવાક્ષમાં દ્વિભંગમાં ઊભેલ છે. મસ્તકે જટામુકુટ, કાનમાં મોતીના કુંડલ, કંઠમાં ત્રણસેરી પદકયુક્ત મોતીની માળા, વલયાકાર બાજુબંધ, હાથમાં અને પગમાં કડાં, કટિપ્રદેશ પર ત્રણ બંધનો મોતીનો કમરબંધ અને ઉરુદામ ધારણ કરેલ છે.

વરુણના ચાર હાથ પૈકી જમણો નીચલો હાથ ખંડિત છે. જમણા હાથમાં દંડ, ડાબો ઉપલા હાથમાં પદ્મ અને નીચલો ડાબો હાથ કટ્યવલંબિત છે. જેમાં પાશ ધારણ કરેલ છે.

વરુણની જમણી બાજુ પગ પાસે કૂર્મ પર સ્ત્રી બેઠેલી છે. જે સંભવતઃ યમુનાની આકૃતિ હોવી જોઈએ. વરુણના શિલ્પની જમણી બાજુ એક સ્ત્રી શિલ્પ કંડારેલું છે. જેના જમણા હાથમાં કળશ છે અને ડાબો હાથ કટ્યવલંબિત છે. આ પ્રતિમા સંભવતઃ ગંગાની જણાય છે. સ્ત્રીના શિલ્પને સુશોભિત કરવા તેની ઉપરના ભાગમાં અષ્ટદલ કમળની પાંખડીઓ અંકિત કરેલી છે.

નુગરના વરુણ :

નુગર (તા. મહેસાણા)ના સૂર્યમંદિરના મંડોવરના ગવાક્ષમાં વરુણની ત્રિભંગમાં ઊભેલ પ્રતિમા છે. મસ્તકે ત્રિકૂટમુકુટમાંથી બંને તરફ દાંડીયુક્ત પત્રનું આલેખન નોંધપાત્ર છે. સર્વ આભૂષણોથી વિભૂષિત પ્રતિમાના ચાર હાથમાં વરદ, પાશ, સનાળપદ્મ અને કમંડલુ ધારણ કરેલ છે. ડાબા પગ પાસે મકરની આકૃતિ નજરે પડે છે. આ શિલ્પ ૧૨ મી સદીનું જણાય છે.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

નોરતાના વરુણ :

નોરતા (મહેસાણા)ના મંદિરના પશ્ચિમ ગવાક્ષમાં વરુણની પ્રતિમા આવેલી છે. ત્રિભંગમાં ઊભેલ પ્રતિમાના મસ્તકે ત્રિકૂટમુકુટમાં મણિયુક્ત અલંકારો ગૂંથેલા છે. કાનમાં મકરકુંડલ, કંઠમાં હાર, ચારસેરી કટિબંધ, ઉરુદામનો છેડો નીચે તરફ લટકતો, નીચે સુધી લટકતી વનમાલા, પાદવલય ધારણ કરેલ છે. ચાર હાથમાં વરદ, પાશ,પદ્મ અને કમંડલુ છે. ડાબા પગ પાસે મકર વાહન છે. આ પ્રતિમા ૧૨મી સદીની છે.[૩૮]

દ્વારકાધીશના મંદિર (દ્વારકા)માં વરુણની સુંદર પ્રતિમા આવેલી છે.[૩૯]

વરુણની પ્રાપ્ત પ્રતિમાઓની વિશેષતાઓ

(૧) શાસ્ત્રીય મૂર્તિવિધાનમાં મોટાભાગના ગ્રંથોમાં વરુણના જમણા ઉપલા હાથમાં પાશ અને ડાબા ઉપલા હાથમાં પદ્મ આપવાનું સૂચવે છે. વિ.ધ.પુ. અને પૂર્વકારણાગમમાં શંખ તથા રત્નપાત્ર પણ દર્શાવ્યા છે. શિલ્પશાસ્ત્રના ગ્રંથો અપરાજિતપૃચ્છા, દેવતામૂર્તિપ્રકરણ, રૂપમંડનમાં ચાર હાથમાં અનુક્રમે વરદ, પાશ, પદ્મ અને કમંડલુ આપવાનું જણાવ્યું છે. રૂપાવતારમાં એક હાથમાં સર્પ આપવાનું વિધાન મળે છે. ઉક્ત ગ્રંથોમાં વરુણના વાહન બાબત ઘણી વિવિધતા જોવા મળે છે. મત્સ્યપુરાણમાં મત્સ્ય અને બૃહત્સંહિતા તેમજ વિ.ધ.પુ.માં હંસ અને બાકીના મોટાભાગના ગ્રંથો મકર વાહન હોવાનું જણાવે છે.

વરુણની મોટાભાગની પ્રતિમાઓ ચતુર્ભુજ છે. જેમાં અનુક્રમે વરદ, પાશ, પદ્મ અને કમંડલુ નજરે પડે છે, જે શિલ્પગ્રંથો, અપરાજિતપૃચ્છા, દેવમૂર્તિપ્રકરણ, રૂપમંડનના ક્રમ મુજબ કંડારેલ છે. મોટાભાગની પ્રતિમાઓમાં વાહન મકર બતાવેલ છે. પરંતુ રુકિમણિ મંદિર દ્વારકા અને ઝીંઝુવાડાના શિલ્પમાં હંસ વાહન દષ્ટિગોચર થાય છે.

• પાદટીપ •

૧. Monior-Williams, 'A Sanskrit-English Dictionary, p. 821

૨. ઋગ્વેદ, ૭, ૬૪, ૨

૩. એજન, ૪, ૧, ૨

૪ એજન, ૫, ૫૭, ૮; ૬, ૮, ૧૧

૫. બુ.પ્ર., પુ. ૧૦૬, અંક ૨, ૧૯૫૯, પૃ. ૨૫

૬. અમરકોશ, કાંડ-૧, ૬૦

૭. R. C. Majmudar, Vedic Age, p. 365

૮. રામાયણ, ૪, ૪, ૫૬

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૯. મહાભારત, સભાપર્વ, ૧૪, ૧૪; ૯, ૧૦
૧૦. એજન, શાંતિપર્વ, ૪૯, ૧૨
૧૧. એજન, સભાપર્વ, ૯, ૬
૧૨. એજન, આદિપર્વ, ૨૨૭, ૩૨
૧૩. એજન, સભાપર્વ, ૫૩, ૧૫
૧૪. એજન, ઉદ્યોગપર્વ, અ. ૧૧૭
૧૫. બુ. પ્ર., પુ. ૧૦૬, અંક ૨, પૃ. ૨૫
૧૬. મત્સ્યપુરાણ, અ. ૨૬૧, ૧૬-૧૭
૧૭. અગ્નિપુરાણ, અ. ૫૧, ૧૫
૧૮. બૃહત્સંહિતા, ૫૭, ૪૨
૧૯. વિષ્ણુધર્મોત્તરપુરાણ, અ. ૫૨, ૧-૭
૨૦. અંશુમદ્ભેદાગમ, પટલ ૫૧
૨૧. સુપ્રભેદાગમ, પટલ-૪૮
૨૨. પૂર્વકારણાગમ, પટલ-૧૪
૨૩. શિલ્પરત્ન, અ. ૨૫, ૩૦-૩૧
૨૪. અભિલષિતાર્થચિંતામણિ, પ્ર. ૩, અ.૧, ૮૨૫-૨૬
૨૫. અપરાજિતપૃચ્છા, અ. ૬૯, ૧૩
૨૬. દેવતામૂર્તિપ્રકરણ, અ. ૪, ૬૩
૨૭. રૂપાવતાર, અ. ૧૪
૨૮. રૂપમંડન, અ. ૨, ૩૫
૨૯. બુ. પ્ર., પુ. ૧૦૬, ૧૯૫૯, પૃ. ૨૬
૩૦. Bhagawant Sahai, op.cit., p. 51
૩૧. Panigrahi, op.cit., Fig. 66; Munshi K. M., op.cit., Pl. 950; Mitra, D., Bśhubaneśwar, p. 45, Pl. XI, C.
૩૨. Handbook to the centenary exhibition, A.S.I. December, 1961
૩૩. ગુ. રા. સાં. ઇ., ગ્રંથ ૩, પૃ. ૩૨૨
૩૪. P. C. Parikh, op.cit., p.12, Fig. 13
૩૫. રા. ઠા. સાવલિયા, ઉપર્યુક્ત
૩૫-અ. સ્થળ તપાસને આધારે
૩૬. Burgess & Cousens, 'Architectural Antiquities of Northern Gujarat', p. 54, Pl. XXVI, Fig. 4
૩૭. રા. ઠા. સાવલિયા, ઉપર્યુક્ત
૩૭-અ રજની ત્રિવેદી, 'વરુણનું એક અપ્રસિદ્ધ શિલ્પ' 'સામીપ્ય', પુ. ૩, અંક ૧-૨, ૧૯૮૬, પૃ. ૬૩-૬૫
૩૭-બ સ્થળ તપાસને આધારે
૩૮. રા. ઠા. સાવલિયા, ઉપર્યુક્ત
૩૯. દ્વારકાસર્વસંગ્રહ, પૃ. ૨૫૮

❑

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

પ્રકરણ - ૭

દિક્પાલ વાયુ

પશ્ચિમ અને ઉત્તર દિશા વચ્ચેના વાયવ્ય ખૂણાના દિક્પાલ વાયુ મનાયા છે. મહાસાગરના અધિષ્ઠાતા વરુણદેવ છે. અરબસ્તાન, ઈરાન અને દૂરના પશ્ચિમોત્તર દેશો સાથે દરિયાઈ વેપારનો સંબંધ આ વાયુદેવતાની પૂજા સાથે સંકળાયેલ છે. વાયવ્ય દિશાના દિક્પાલ વાયુ તથા વાયવી દેવીની કુલદેવતા તરીકે ગુજરાતના વાયડા નામથી ઓળખાતા બ્રાહ્મણો વૈશ્યોમાં બહુ પ્રાચીન સમયથી પૂજા ચાલી આવે છે.

જ્ઞાતિઓની પરંપરા બતાવતાં પુરાણો જેવું મુખ્ય અઢાર પુરાણોથી ભિન્ન એવું એક 'વાયુપુરાણ' પણ છે. એ મધ્યયુગમાં લખાયેલું, ૧૪ અધ્યાય અને ૫૭૨ શ્લોકોનું વાયડ-વાયુવર્ત્મન્-વાયુવડ્ડ-વાયવડ્ડ-વાયઅડ્ડ-વાયડ-નામના સ્થાનનાં બ્રાહ્મણો તેમ જ વૈશ્યો જેવા મૂળ વતનીઓનું વર્ણન કરતું પુરાણ છે. આ વાયડનું સ્થાન ઉત્તર ગુજરાતમાં પાટણથી ઉત્તરે દસ માઈલના અંતરે આવેલું છે. છેક ૧૨મા સૈકાથી આ સ્થાનમાં જૈન સાધુઓનો એક નોંધપાત્ર વિભાગ 'વાયડગચ્છ' તરીકે પણ ઓળખાતો હતો. વાયડ જેમનું મૂળ વતન હતું. તેવા બ્રાહ્મણો અને વૈશ્યોનો અમુક વિભાગ પોતાના કુળદેવતા તરીકે વાયુદેવને પૂજતો હતો. કેટલીકવાર વાયવીદેવીની પણ સાથે પૂજા થતી. એમ માનવામાં આવે છે કે વાયુ દેવતાનું મૂળ મંદિર વાયડમાં હતું. એ મંદિરની બાજુમાં વાવ હતી. જે કાળે કરીને બિસ્માર હાલતમાં આવી પડી એટલે ત્યાંથી મૂર્તિઓ ખસેડી આબાદીની ટોચે પહોંચેલી પાટણ નગરીમાં લઈ જઈ એની સ્થાપના કરવામાં આવી. ગુજરાતની વસ્તીના આ ભાગનાં કેટલાંક કુટુંબો દક્ષિણ ભણી વસવા ચાલ્યાં ગયાં અને સાથે પોતાની ધાર્મિક તેમજ સામાજિક પરંપરાઓ લેતાં ગયાં. એ કારણે ગુજરાતભરમાં વાયુદેવતાનાં ઘણાં સ્વતંત્ર મંદિરો જોવામાં આવે છે.

કચ્છમાં ભૂજથી શરૂ કરતાં ખંભાત, અમદાવાદ, ભરૂચ, સુરત અને બોરીવલી-મુંબઈ ખાતે વાયુ દેવતાનાં મંદિરો છે. અને ત્યાં નિયમિત રીતે પૂજા

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

થતી જોવામાં આવે છે. આ રીતે છેક કચ્છથી આરંભી બોરીવલી સુધીના પશ્ચિમ દરિયાકાંઠે વાયુદેવતાના સ્વતંત્ર મંદિરો ફેલાયેલા છે તે બહુ સૂચક છે.[૧]

વાયુપુરાણમાં વાયુપુર કે પવનપુરના નિર્દેશ મળે છે. જ્યાં સૂર્ય, વાલુકેશ્વર અને એકાદશરુદ્રોના મંદિરો તેમજ ચાર કુંડો હતા. આ તીર્થ પવનપુત્ર હનુમાન અંજલિના ગર્ભમાંથી ઉત્પન્ન થયા ત્યારે વાયુદેવે નિર્માણ કર્યું હતું. અહીં વાયડાદિત્યનું મંદિર પણ હતું.[૨]

અરબી સમુદ્રના વાયવ્ય ખૂણાના દેશો સાથે વેપાર કરતા ગુજરાતના કેટલાક વેપારીઓનો આ પ્રાચીન દરિયાઈ ધંધો એક રીતે જોતાં તે દિશાના દિક્પાલ વાયુદેવની અસામાન્ય ભક્તિ ગુજરાતમાં હોવાનું સમજાવે છે.

પોતાના પ્રવાસ અને વેપારને દરિયાઈ પવન અનુકૂળ આવે એ દૃષ્ટિએ વાયુદેવની ઉપાસના કરવામાં આવે છે, જેથી કરીને વહાણો ત્વરિત ગતિએ આગળ વધે. વાયુદેવની સાથે વિષ્ણુની મૂર્તિનું સહઅસ્તિત્વ એ દર્શાવે છે કે ભગવાન કૃષ્ણ જેમણે પાછળથી દ્વારકામાં પોતાના જીવનનો ઉત્તરાર્ધ ગાળ્યો હતો. દ્વારકાના ગૂગળી બ્રાહ્મણો એ દ્વારકાધીશના સેવકો છે અને તેઓ વાયડા બ્રાહ્મણો તરીકે પણ ઓળખાય છે. અને વૈશ્ય-વાયડા-ઓનું પુરોહિત કાર્ય કરતા હોવાનું પણ જાણવા મળે છે.[૩]

ઋગ્વેદમાં 'વાયુ' અથવા 'વાત' નામનાં પવનના દેવનો ઉલ્લખ આવે છે. એનું આહ્વાન કરતાં ત્રણેક સૂક્તો મળે છે.[૪] પુરુષસૂક્તમાં જણાવ્યા મુજબ એ ઘણું ખરું ઇન્દ્રની સાથે જોડાયેલો હોય છે. અને વાયુને ત્વષ્ટ્રાનો જમાઈ બતાવ્યો છે.[૫] ઋગ્વેદમાં વાયુના લક્ષણનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે એ વિચારના જેવો ઉતાવળો છે. એની ગર્જનાશક્તિ ભારે છે. રાતા અશ્વોથી જોડાયેલા અને તેજોમય રથની બેઠક સુવર્ણમય છે અને અંતરિક્ષ સુધી તે ગતિ કરે છે. એ રથમાં બેસતી વખતે ઇન્દ્ર એનો સાથી બને છે.[૬]

રામાયણમાં વાયુને ઇન્દ્રનો દૂત અને હનુમાન (પવનપુત્ર)નો પિતા કહ્યો છે.[૭] મહાભારતમાં વાયુને અગ્નિનો મિત્ર અને ભીમસેનનો પિતા બતાવ્યો છે. તે મેઘને ઉત્પન્ન કરી વરસાદ વરસાવે છે. કુંતી દ્વારા આવાહ્ન કરવાથી તે મૃગ પર આરૂઢ થઈને આવે છે, તેવું વિધાન છે.[૮]

અમરકોશ (કાંડ-૧, ૬૧-૬૨)માં વાયુના ૨૦ નામો ગણાવ્યા છે. શ્વસન, સ્પર્શન, વાયુ, માતરિશ્વન્, સદાગતિ, પૃષદશ્વ, ગન્ધવહ, ગન્ધવાહ, અનિલ, આશુગ, સમીર, મરુત, જગત્પ્રાણ, સમીરણ, નભસ્વત્, વાત, પવન, પવમાન, પ્રભજ્જન.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

પુરાણગ્રંથો પ્રમાણે વાયુ એ પંચમહાભૂતોમાંનું બીજું મહદ્ તત્ત્વ છે. બ્રહ્મદેવે વાયુને પશ્ચિમ અને ઉત્તર દિશા વચ્ચેનું આધિપત્ય આપ્યું તેથી તે ખૂણાનું નામ વાયવ્ય પડ્યું.

વેદોમાં અગ્નિ, વાયુ, ઈન્દ્ર અને સૂર્યને પ્રધાનપદ આપવામાં આવ્યાં છે. તેઓને દેવોની સ્વરૂપત્રયી તરીકે લેખવામાં આવે છે. કારણ કે એમનામાં વરિષ્ઠ આત્મા સમાયેલો છે. આવા અગ્નિ, વાયુ અને સૂર્ય એ પૃથ્વી, પવન અને આકાશના દેવ ગણાય છે.

મરુતને ધ્વજાના આયુધ દ્વારા ઓળખવામાં આવે છે. અને પ્રાણીઓમાં અતિ ઝડપી એવું હરણ એમનું વાહન છે. વાહન હરણ પણ વૈદિક કાળથી ચાલુ છે.

સ્વર્ગની નદીઓ દ્વારા વાયુદેવે મરુતો અથવા પવનોને જન્મ આપ્યો છે. વાયુદેવના મૂળ વિશે કેટલીક બાબતો નિર્દેશાયેલી છે. સમૃદ્ધિ માટે વિશ્વદેવોએ તેમને ઉત્પન્ન કર્યાં છે. એના જન્મનું સ્થળ પણ અજ્ઞાત છે. દેવતાઓનો એ શ્વાસ છે-એ અર્ધ્ય સાથે એની પૂજા થાય છે.[૯]

શાસ્ત્રીય પ્રતિમા વિધાન

માર્કણ્ડેય પુરાણના દુર્ગામાહાત્મ્ય (અ.ર.)માં મહિષાસુરનો વધ કરવા માટે અનિલે આપેલા ફાળામાંથી મહાદેવીના કાન બન્યા હોવાનું નોંધ્યું છે-શ્રવણાવનિલસ્य च'. વિશેષમાં મરુતે મહાદેવીને આપેલાં આયુધોમાં બાણોથી ભરેલો ભાથો આપ્યો હતો. - 'मारुतो दत्तवान् चापम् बाणपूर्णे तथेषुधी.'

મત્સ્યપુરાણમાં વાયુનો વર્ણ ધ્રુમ, રત્નના અલંકારોથી વિભૂષિત દેહ, બે હાથમાં વરદ અને પતાકા ધારણ કરેલ તથા હરણનું વાહન હોવાનું જણાવ્યું છે. આ જ ગ્રંથમાં વાયુના હાથમાં ધજા અને પતાકા ધારણ કરેલ બતાવ્યો છે.[૧૦]

અગ્નિપુરાણમાં વાયુના એક હાથમાં પતાકા અને મૃગારૂઢ બતાવેલ છે. બીજા હાથનું આયુધ બતાવ્યું નથી.[૧૧]

વિષ્ણુધર્મોત્તરપુરાણમાં વાયુના દેહ તથા વસ્ત્રોનો વર્ણ આકાશના રંગ જેવો આસમાની કહ્યો છે. તેના હાથમાં ચક્ર અને ધ્વજા આપવા, મુખ ઉઘાડુ કરવું તથા તેની ડાબી બાજુએ તેની સ્ત્રી શિવા પરમ સુન્દરી દર્શાવવી. વાયુએ બંને હાથથી વસ્ત્રના ફરકતા છેડા પકડ્યા છે. વાળ વિખરાયેલા છે.[૧૨]

અંશુમદ્ભેદાગમમાં વાયુની મૂર્તિ અતિશય શક્તિશાળી જુવાન પુરુષ જેવી બનાવવાનું વિધાન છે. તેનાં નેત્રો તાંબા વર્ણા કરવા. તેની ભ્રમરો સમુદ્રના

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

મોજાં જેવી વક્ર કરવી. એના શરીરનો રંગ ધૂમાડા જેવો શ્યામ કરવો. એના જમણા હાથમાં ધ્વજ અને ડાબા હાથમાં દંડ આપવાં. એના વસ્ત્રો શ્વેત વર્ણા કરવાં તથા તેના દેહને વિવિધ પ્રકારના અલંકારોથી અલંકૃત કરવો. પરંતુ તેના કેશ વિખરાયેલા અને રૂક્ષ બતાવવા. ઉડવાને માટે તત્પરતા દર્શાવતી વાયુની મૂર્તિ સિંહાસનસ્થ કરવી.[૧૩]

સુપ્રભેદાગમમાં વાયુનો વર્ણ ધ્રુમ, બે હાથ પૈકી જમણા હાથમાં અંકુશ અને ડાબા હાથમાં ધ્વજ તથા મૃગારૂઢ હોવાનું જણાવ્યું છે.

પૂર્વકારણાગમમાં વાયુને મૃગારૂઢ કહ્યો છે. તેના ચાર હાથમાં અનુક્રમે વરદ, ધ્વજા, પતાકા અને કમંડલુ હોય છે.[૧૪]

અભિલષિતાર્થચિંતામણિમાં વાયુના દ્વિભુજ પૈકી જમણો હાથ વરદ મુદ્રામાં અને ડાબા હાથમાં ધ્વજ હોય છે. મૃગ પર આરૂઢ બતાવ્યો છે.[૧૫]

શ્રીતત્ત્વનિધિ[૧૬] અને શિલ્પરત્નમાં વાયુને કાબરચીતરા વસ્ત્રો કુટિલ ભ્રુકુટિ, વિખરાયેલા વાળ તથા સિંહાસન પર બિરાજેલ બતાવ્યો છે. હાથમાં વરદ અને પતાકા હોય છે.[૧૭]

અપરાજિતપૃચ્છા[૧૮], દેવતામૂર્તિપ્રકરણ[૧૯], રૂપાવતાર[૨૦], અને રૂપમંડનમાં[૨૧] વાયુને મૃગ પર આરૂઢ અને ચાર હાથમાં અનુક્રમે વરદ, ધ્વજ, પતાકા અને કમંડલુ ધારણ કરેલ, વાયવ્ય કોણનો અધિપતિ પવનદેવ કહ્યો છે.

વિષ્ણુધર્મોત્તરપુરાણમાં બતાવેલ વાયુના રૂપવિધાને અનુરૂપ. જરથોષ્ટ્રી ધર્મના પવનદેવ, 'વાત' (OA Δ O) કનિષ્ક અને હુવિષ્કના સિક્કાઓ પર અંકિત થયેલા જોવા મળે છે.[૨૨]

કનિષ્કના સિક્કા પર વાયુદેવને જમણી અથવા ડાબી બાજુ ગતિશીલ અવસ્થામાં બતાવ્યાં છે.[૨૩] તેના વાળ વિખરાયેલા છે. કિરણયુક્ત વસ્ત્રો ધારણ કરેલ છે.

હુવિષ્કના સિક્કામાં વાયુદેવને હવામાં ઊડતા હોય તેમ, વાળ વિખરાયેલા, ઉપર ઉઠાવેલ બે હાથથી મસ્તક પાછળ દુપટ્ટા scrafના બંને છેડા પકડી રાખેલ છે.[૨૪]

વાયુની પ્રતિમાઓ ઓછી મળે છે. પૂર્વમધ્યકાલીન મંદિરોના કેટલાક ભાગમાં મૂકેલી જોઈ શકાય છે.

વાયુની નોંધપાત્ર પ્રતિમા અબનેરી (રાજસ્થાન)માંથી નવમી સદી જેટલી પ્રાચીન મળી આવી છે. જેમાં ગોળ સ્તંભિકાયુક્ત ગવાક્ષમાં વાયુ સમપાદમાં ઊભેલ છે. મસ્તકે જટામુકુટના મધ્યમાં કીર્તિમુખનું અલંકરણ છે. કંઠમાં હાંસડી, કાનમાં મોટા કુંડલ, કટિવસ્ત્રને બાંધતો કંદોરો ને બંને પગ પર ઢીંચણ સુધી

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

લટકતી નેત્રસૂત્રયુક્ત સેરો, પાદવલય નોંધપાત્ર છે. મસ્તક પાછળ ફરકતા ખેસના બે છેડા બંને હાથથી પકડેલ છે. આ પ્રતિમા વિધાન વિષ્ણુધર્મોત્તરમાં બતાવેલ સ્વરૂપને અનુરૂપ ઘડાયું છે.[૨૫]

વાયુની સ્વતંત્ર તથા દિક્‌પાલોના સમૂહમાં કેટલીક પ્રતિમાઓ પ્રાપ્ત થઈ છે. વાયડા બ્રાહ્મણો અને વૈશ્યોના તે ઈષ્ટદેવ હોવાથી જ્યાં જ્યાં તેમની વસ્તી છે ત્યાં ત્યાં વાયુદેવનાં મંદિરો બંધાયાં છે. આવાં મંદિરો આજે પાટણ, વડોદરા, અમદાવાદ, ભરૂચ, સુરત અને કચ્છમાં આવેલાં છે.[૨૬]

પ્રાપ્ત પ્રતિમાઓનું વિશ્લેષણ

ગુજરાતમાંથી વાયુની પ્રાપ્ત સહુથી પ્રાચીન પ્રતિમા શામળાજીમાંથી મળી છે, જે ગુપ્તોત્તરકાલની હોવાનું મનાય છે. વાયુની કુલ ૧૦ પ્રતિમાઓ મળી છે.

ઉપલબ્ધ પ્રતિમાઓનું વર્ણન

શામળાજીના વાયુ :

શામળાજીમાંથી પ્રાપ્ત અને હાલ બરોડા મ્યુઝિયમમાં સંગૃહીત વાયુની પારેવા પથ્થરની પ્રતિમા આવેલી છે. પ્રતિમાનું મસ્તક ખંડિત છે. આ પ્રતિમાના આસન પર 'વાયુ' એવું લખાણ જોઈ શકાય છે. મૂર્તિના કંઠમાં હાર અને ડાબા ખભા પર ઘંટડીઓયુક્ત આભૂષણ ધારણ કરેલ છે. વાયુના જમણા હાથમાં ખડ્‌ગનો હાથો જળવાયો છે. ડાબા હાથમાં કળશ છે. આ પ્રતિમા ૫મી સદીની શરૂઆત જેટલી પ્રાચીન છે.[૨૭]

મોઢેરાના વાયુ :

મોઢેરા-સૂર્યમંદિરના ઉત્તર-પશ્ચિમ દિશા વચ્ચેના ગવાક્ષમાં વાયુની ત્રિભંગમાં ઊભેલ પ્રતિમા છે. મસ્તકે ચતુષ્કુટ અલંકૃત કરંડ મુકુટ છે. કાનમાં મકરકુંડલ છે. કંઠમાં એકાવલિ, પાંદડીયુક્ત હાર, પ્રલંબહાર અને યજ્ઞોપવિત છે. બાજુ પર મૌક્તિકના કેયૂર તથા આમળાઘાટની મોતીની વનમાલા નોંધપાત્ર છે. અધોવસ્ત્રને બાંધતા ત્રણ સેરી કટિબંધની ઘૂઘરીયુક્ત સેરો તેમજ બંને પગ પર લટકતી સાંકળઘાટની સેરો નોંધપાત્ર છે. બંને જાંઘ પર ચૂસ્ત રીતે બાંધેલ વસ્ત્ર વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે. વાયુના ચાર હાથ પૈકી જમણો નીચલો વરદાક્ષમાં અને ડાબા ઉપલામાં પદ્મ ધારણ કરેલ છે. બાકીના બે હાથ ખંડિત છે. વાયુના જમણા પગ પાસે દેવ તરફ દૃષ્ટિ રાખી સ્ત્રી આકૃતિ ઊભેલી છે. તેના કંઠમાં મોતીની એકાવલિ ધ્યાનાકર્ષક છે. ડાબા પગ પાસે આગલા પગ ઊંચા કરી ગતિમાન સ્થિતિમાં હરણની આકૃતિ નજરે પડે છે.[૨૮]

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

દ્વારકાના વાયુ :

રુક્મિણી મંદિર-દ્વારકાની પશ્ચિમ દીવાલના ગવાક્ષમાં વાયુની દ્વિભંગમાં ઊભેલ પ્રતિમા આવેલી છે. મસ્તકે ત્રિકૂટમુકુટ છે. કાનમાં મકરકુંડલ છે. વાતાવરણની અસરને લઈને બાકીનાં વસ્ત્રાભૂષણો વિશે ખાસ નોંધ લઈ શકાઈ નથી. વાયુના જમણા ઉપલા હાથમાં પતાકા સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. બાકીના ત્રણ હાથ ખંડિત છે. ડાબા પગ પાસેનું વાહન ખંડિત છે. આ પ્રતિમા ૧૧મી સદીની છે.[૨૮]

નુગરના વાયુ :

નુગરના સૂર્યમંદિરમાં વાયવ્ય કોણમાં વાયુની પ્રતિમા આવેલી છે. ત્રિભંગમાં ઊભેલ વાયુના મસ્તકે કિરીટમુકુટ, કાનમાં મકર કુંડલ, કંઠમાં હાર, કટિબંધ અને વનમાલા ધારણ કરેલ છે. ચતુર્ભુજમાં અનુક્રમે વરદ, ધ્વજ, પતાકા અને કમંડલુ છે. જમણા પગ પાસે હરણની આકૃતિ છે.[૨૯]

વડનગરના વાયુ :

વડગનરના હાટકેશ્વર મંદિરમા વાયુની ૧૩મી સદીની પ્રતિમા આવેલી છે. અહીં વાયુના હાથમાં અક્ષમાલા, ધ્વજ, સનાળપદ્મ અને કમંડલુ છે. જમણા પગ પાસે વાહન તરીકે હરણ બતાવ્યું છે.

ભરૂચના વાયુ :

ભરૂચમાંથી વાયુની સંવત ૧૫૧૦ના લેખવાળી કાળા આરસની પ્રતિમા મળી છે. તો હાથમાં વરદમુદ્રા, અક્ષમાલા, ધ્વજ અને કમંડલુ છે. પગ પાછળ હરણ નજરે પડે છે.[૨૯-અ]

પાટણના વાયુ :

પાટણમાંથી વાયુની યુગલ સ્વરૂપની ધાતુ પ્રતિમાના ચાર હાથમાં અક્ષમાલા, ધ્વજ, વરદમુદ્રા અને કમંડલુ છે.વાયુના ડાબા ઉત્સંગમાં વાયવી બેઠેલ છે.[૩૦]

પાટણના વાયુદેવ મંદિરની પ્રતિમા ૧૬મા સૈકામાં બની હોવા છતાં ભવ્ય અને શાસ્ત્રીયવિધાન મુજબની છે. તેના ચતુર્ભુજમાં પ્રદક્ષિણાક્રમે વરદ, ધ્વજ, પતાકા અને કમંડલુ ધારણ કરેલ છે.[૩૧]

વડોદરાના વાયુ :

વડોદરાના વાયુદેવ મંદિરમાં વાયુની યુગલ સ્વરૂપની સફેદ આરસમાં કંડારેલ પ્રતિમા આવેલી છે. વાયુના હાથમાં વરદ, અક્ષમાલા, ધ્વજ અને કમંડલુ છે. વાયવી હરણ પર બેઠેલ છે તેના એક હાથમાં બાળક છે.[૩૨]

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

મોટા પોશીનામાં નીલકંઠેશ્વર મંદિરના વાયવ્ય કોણમાં વાયુની દ્વિભુજ મૂર્તિ મૂકેલી છે. બંને હાથ ખંડિત છે.[૩૩]

કાપડ પર દોરેલાં દેવોનાં ચિત્રો પૈકી વાયુનું ચિત્ર જોઈ શકાય છે. આ પટ્ટ ૧૭મી સદીમાં તૈયાર થયેલો છે. આ ચિત્રમાં વાયુ ઊભેલ છે. તેના ચાર હાથ પૈકી ઉપલા બે હાથથી ધ્વજ ધારણ કરેલ છે. જમણા નીચલા હાથમાં અક્ષમાલા અને ડાબા નીચલામાં કમંડલુ છે. જમણી બાજુ સાબર-હરણને ગતિમાન સ્થિતિમાં બતાવ્યું છે.[૩૪]

વાયુની પ્રાપ્ત પ્રતિમાઓની વિશેષતાઓ

(૧) વાયુના શાસ્ત્રીય મૂર્તિવિધાનમાં મોટા ભાગના ગ્રંથોમાં તેને દ્વિભુજ, જ્યારે પૂર્વકારણાગમ અને શિલ્પગ્રંથો અપરાજિતપૃચ્છા, દેવતામૂર્તિપ્રકરણ, અને રૂપમંડનમાં ચતુર્ભુજ બતાવેલ છે. દ્વિભુજમાં આયુધો ધારણ કરવાની બાબતમાં વિવિધતા જોવા મળે છે. વરદ-પતાકા, ચક્ર-ધ્વજ, ધ્વજ-દંડ, અંકુશ-ધ્વજ, વરદ-ધ્વજ વગેરે. જ્યારે ચતુર્ભુજમાં અનુક્રમે વરદ, ધ્વજ, પતાકા અને કમંડલુ દર્શાવ્યા છે. વાહન પરત્વે બધા જ ગ્રંથોએ હરણ સ્વીકાર્યું છે.

વાયુની પ્રાપ્ત પ્રતિમાઓમાં મોટાભાગની ચતુર્ભુજ છે. શાસ્ત્રગ્રંથોમાં બતાવ્યા મુજબના આયુધો વરદ, ધ્વજ, પતાકા, અને કમંડલુ નુગર, અને પાટણની પ્રતિમાઓમાં જ જોવા મળે છે. બાકીની પ્રતિમાઓ પૈકી વડનગરની પ્રતિમાના ડાબા ઉપલા હાથમાં પદ્મ આપેલ છે જે નોંધપાત્ર છે. અન્ય પ્રતિમાઓમાં આયુધ વરદ, અક્ષમાલા, ધ્વજ અને કમંડલુને સ્થાન ફેર કરીને બતાવ્યા છે. વાહન તરીકે હરણ નજરે પડે છે. ગુજરાતમાંથી વાયુની ચતુર્ભુજ પ્રતિમાઓ જ મળતી હોવાથી મોટા પોશીનાની દ્વિભુજ પ્રતિમા વિરલ દૃષ્ટાંત ગણાય.

● પાદટીપ ●

૧. મંજુલાલ ર. મજમુદાર, 'સાંસ્કૃતિ ગુજરાતના ઇતિહાસની અમૃતાક્ષરી', પૃ. ૬૨
૨. વાયુપુરાણ, અ. ૬૦, વાયડાપુરાણ, અ. ૩
૩. મજમુદાર એજન, પૃ. ૬૩-૬૪
૪. ઋગ્વેદ, ૮, ૨૬, ૨૧-૨૨
૫. એજન, ૧૦, ૯૦, ૧૩
૬. એજન, ૪, ૪૬, ૩-૪; ૪૮, ૨; ૭, ૯૧, ૫; A. Macdonell, Vedic Mythology, p. 81-82
૭. રામાયણ, ૬, ૭૪, ૬૨

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૮. મહાભારત, આદિપર્વ, ૨૨૩, ૭૮, ૨૨૮, ૪૦, ૧૨૩, ૧૨
૯. મજમુદાર, એજન, પૃ. ૬૦
૧૦. મત્સ્યપુરાણ, અ. ૫૧, ૧૫
૧૨. વિષ્ણુધર્મોત્તરપુરાણ, અ. ૫૮, ૧-૬
૧૩. અંશુમદ્ભેદાગમ, પટલ-૫૧
૧૩-આ. સુપ્રભેદાગમ, પટલ-૪૮
૧૪. પૂર્વકારણાગમ, પટલ-૧૪
૧૫. અભિલષિતાર્થચિંતામણિ, પ્ર. ૩, અ. ૧, શ્લોક ૮૨૭-૨૮
૧૬. શ્રીતત્ત્વનિધિ, પાઠ ૧૦૫
૧૭. શિલ્પરત્ન, અ. ૨૫, ૩૨-૩૩
૧૮. અપરાજિતપૃચ્છા, અ. ૬૯
૧૯. દેવતામૂર્તિપ્રકરણ, અ. ૪, ૬૪
૨૦. રૂપાવતાર, અ. ૧૪
૨૧. રૂપમંડન, અ. ૧૨, ૩૬
૨૨. DHI, p. 526
૨૩. Whitehead R. B., PMC, Vol. I Pl. XVIII, 83 and 91
૨૪. Ibid, P. XIX, No. 155
૨૫. Munshi K. M., op.cit., Pl. 576
૨૬. ગુ. મૂ. વિ., પૃ. ૪૨૬-૨૮
૨૭. એજન, પૃ. ૪૨૮; U. P. Shah, 'Sculptures from Samalaji and Roda, p. 80, Fig. 55
૨૮. સ્થળતપાસને આધારે
૨૯. રા. ઠા. સાવલિયા, ઉપર્યુક્ત
૨૯-અ સ્થળતપાસને આધારે
૩૦. U. P. Shah, 'Some Mediaeval sculptures from Gujarat and Rajastan', JISOA, XI, 1943, p. 113
૩૧. ગુ. મૂ. વિ., પૃ. ૪૨૮
૩૨. JISOA, XI, 1943, p. 114
૩૩. ગુ. રા. સાં. ઇ., ગ્રંથ ૫, પૃ. ૪૭૭
૩૪. Ibid, Illustration on p. 108

❏

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

પ્રકરણ - ૮

દિક્પાલ કુબેર

કુબેર ઉત્તર દિશાનો દિક્પાલ ગણાય છે. એની માતાનું નામ ગો હતું. એની આકૃતિ ભયંકર હતી. તેથી તે કુબેર (કુબડો) કહેવાયો. જો કે એનું ખરું નામ તો 'સોમ' હતું. તેની સ્ત્રીનું નામ ઋદ્ધિ છે. કુબેર સઘળા યક્ષોનો અધિપતિ છે. તેથી 'યક્ષરાજ' કહેવાય છે. તે દેવોનો ધનાધ્યક્ષ છે. તેથી તે યક્ષાધિપતિ, ધનદ, ધનેશ તથા કુબેર ભંડારી તરીકે જાણીતો છે. એને 'રાજરાજ'નું પણ બિરુદ મળ્યું છે. હિમવાન પર્વતના કૈલાસ શિખર પર એ રહે છે. એની નગરીનું નામ વિભાવતી છે.[૧] અથર્વવેદમાં કુબેરને ધનપતિ, નિધિપતિ કહ્યો છે.[૨]

કુબેરની ઉત્પત્તિની કથા રામાયણના ઉત્તરકાંડ, દેવી ભાગવત, મહાભારત વગેરેમાં મળે છે. મહાભારતમાં કુબેર એ સ્વાયંભુવ મન્વન્તરમાંના પુલત્સ્યના પુત્ર વિશ્રવા ઋષિનો પુત્ર છે અને તેથી તે 'વૈશ્રવણ' પણ કહેવાય છે.[૩] વૈશ્રવણને બ્રહ્માનો માનસ પુત્ર કહ્યો છે.[૪] કૌટિલ્ય કુબેરની મૂર્તિ કિલ્લામાં મૂકવાનું જણાવે છે.[૫] પતંજલિ તેના મહાભાષ્યમાં ઘણીવાર કુબેરને ઉદ્દેશીને બોલ્યાં છે.[૬] વિષ્ણુપુરાણમાં વૈશ્રવણને રાજાઓનો રાજા કહ્યો છે.[૭] અન્ય પુરાણો તેને યક્ષોનો રાજા બતાવે છે. કાલિદાસ તેને રાજાઓનો રાજા કહે છે.[૮] તેને યક્ષોનો નાયક તેમજ તે શિવના મિત્ર અને ભાઈ તરીકે પણ જાણીતો છે.[૯] મહાભારતમાં એની નગરી અલકા અને કૈલાસ શિખર પર હોવાનું જણાવી તે કુબેરાચલ અને કુબેરાદ્રિ તરીકે જાણીતી છે. અહીં તેનું વાહન નર-મનુષ્ય અને કોબેરાસ્ત્ર ધારણ કરે છે.[૧૦]

અમરકોશ (કાંડ-૧, ૬૮-૬૯)માં કુબેરનાં ૧૭ નામો ગણાવ્યાં છે. કુબેર, ત્ર્યમ્બકસખ, યક્ષરાજ, ગુહ્યકેશ્વર, મનુષ્યધર્મા, ધનદ, રાજરાજ, ધનાધિપ, કિંનરેશ, વૈશ્રવણ, પૌલસ્ત્ય, નરવાહન, યક્ષ, એકપિંડ, એડવિડ (એલવિલ), શ્રીદ, પુણ્યજનેશ્વર.

લલિતવિસ્તર અને પાલિ અટ્ઠાનાટિયસૂત્રાંતમાં ઉત્તરકુરુ (કામાવચાર) સાથે વિશાન, અલકનંદા અથવા અલક તેની રાજધાની બતાવી છે.[૧૧]

રામાયણ, મહાભારત અને દેવી ભાગવતમાં કુબેરની માતાનું નામ ભરદ્વાજ. કન્યા દેવવર્ણિની આપે છે. શંકરના પ્રતાપે કુબેરને પ્રથમ લંકા નગરી

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

તથા પુષ્પક વિમાન મળેલાં. રાવણ, વિભિષણ અને કુંભકર્ણનો એ ઓરમાન ભાઈ થતો હતો. આગળ જતાં રાવણ બળવાન થતાં, તેણે કુબેરને લંકામાંથી હાંકી કાઢ્યો તથા પુષ્પક વિમાન પડાવી દીધું. તેથી તે લંકા છોડી કૈલાસ પર્વત પર જઈ વસ્યો.

મત્સ્યપુરાણ (અ. ૯૨/૫૨)માં કુબેરને ધનાધ્યક્ષ કહ્યો છે. વરાહપુરાણ પ્રમાણે સૃષ્ટિ-સર્જનના આદિકાળે સૃષ્ટિ-સમૃદ્ધિના અધિષ્ઠાતા તરીકે બ્રહ્મે કુબેરની ઉત્પત્તિ કરી હતી.

બૌદ્ધધર્મમાં પણ કુબેર ધનપતિને ઉત્તર દિશાનો દિક્પાલ કહ્યો છે. બૌદ્ધ કુબેરની મૂર્તિનું આયોજન હિંદુમૂર્તિવિધાન પ્રમાણેનું જ છે. તેને યક્ષરાજ પણ કહ્યો છે. તેની સ્ત્રીનું નામ હારિતી છે. કુબેર હાલમાં શ્રીલંકામાં વૈશ્રવણ (જેનું પ્રાકૃતરૂપ ('વઝાવણ્ણ છે) તરીકે પૂજાય છે. બૌદ્ધ ધર્મમાં તે 'જંભલ' નામે ઓળખાય છે.[૧૨]

જૈન ધર્મમાં કુબેર ૧૯મા તીર્થંકરના સેવક અવસરપાણિ તરીકે બતાવેલ છે. જૈનો પણ યક્ષની પૂજા કરે છે, કેમ કે યક્ષો તીર્થંકરના અનુચરો મનાય છે.

શાસ્ત્રીય પ્રતિમા વિધાન

મત્સ્યપુરાણમાં કુબેરની મૃગારૂઢ, હાથમાં વરદ, પતાકા, ધ્વજ ધારણ કરેલ મૂર્તિ શંખ અથવા સ્ફટિક જેવી શ્વેત બનાવવી. શ્વેત પુષ્પોનો હાર તથા શ્વેત વસ્ત્રોથી સુશોભિત, કાનમાં કુંડલ, મોટું ઉદર, આઠનિધિઓથી યુક્ત અને હાથમાં ધન હોય, વળી કુબેરની ગદાધારી મૂર્તિ પણ બનાવવી.[૧૩]

અગ્નિપુરાણમાં[૧૩-અ] મેષ પર આરૂઢ અને ગદા ધારણ કરેલ કુબેરનું મૂર્તિવિધાન આપેલ છે.

બૃહત્સંહિતામાં કુબેરને મોટું ઉદર, બંને હાથમાં ધન કોથળી (નકુલિકા) તથા નર વાહન બતાવ્યું છે.[૧૪]

વિષ્ણુધર્મોત્તરપુરાણમાં કુબેરનું વર્ણન વિસ્તારથી આપ્યું છે. તેના મુખ પર દાઢી-મૂછ, પીળાં નેત્રો, મુખમાંથી બહાર દેખાતા બે મોટા દંતશૂળ તથા શરીર પર કવચ અને પાશ્ચાત્ય ઢબના વસ્ત્રો ધારણ કરાવવા. ડાબા ખોળામાં તેની પત્ની વૃદ્ધિ (ઋદ્ધિ) દેવી બેઠેલી દર્શાવવી. તેના ચાર હાથ પૈકી બેમાં ગદા અને શક્તિ તથા બીજા બે હાથ તેની સ્ત્રીઓ વિભવા અને વૃદ્ધિને આલિંગન આપતા દર્શાવવા. આ દેવીઓ પોતાના એક એક હાથમાં રત્નપાત્ર ધારણ કરતી તથા બીજા હાથે કુબેરને આલિંગન આપતી બતાવવી. કુબેરના વાહન તરીકે માનવ આકૃતિ દર્શાવવી.[૧૫]

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

અંશુમદ્ભેદાગમમાં કુબેરને પદ્મપીઠ પર બિરાજમાન તથા તપેલા સોના જેવો વર્ણ કરવો. તેને બે નેત્રો કરવા. એના દ્વિભુજ પૈકી એક હાથમાં વરદ-મુદ્રામાં અને બીજો હાથ અભયમુદ્રામાં અથવા ગદા આપવી. તેના મસ્તકે કરંડમુકુટ અને દેહને શ્વેત વસ્ત્રોથી આચ્છાદિત કરવો. તેની પ્રતિમા સર્વ આભરણોથી અલંકૃત કરવી. કુબેરની જમણી બાજુએ શંખનિધિ અને ડાબી બાજુએ પદ્મનિધિ બનાવવા. વળી એની ડાબી બાજુએ સુંદર લક્ષણવાળી તેની સ્ત્રી બનાવવી. વળી પદ્મપીઠ પર બેઠેલા, હાથમાં કમળ ધારણ કરતા, રક્તવસ્ત્રો પહેરેલા તથા મસ્તકે કરંડમુકુટ ધારણ કરતા, બંને બાજુએ આપેલા શંખનિધિ અને પદ્મનિધિને ભૂતસમાન બળવાન અને ભયંકર આકૃતિવાળા કરવા.[૧૬]

સુપ્રભેદાગમમાં કુબેરને શ્યામ વર્ણવાળો, ભયાનક આકૃતિવાળો, રક્તવર્ણા વસ્ત્રો અને નેત્રોવાળો તથા બે હાથ પૈકી એકમાં ડાંગ ધારણ કરેલ બતાવ્યો છે.[૧૭]

પૂર્વકારણાગમમાં કુબેરને માનવ પર આરૂઢ થયેલ, બાજુમાં શંખનિધિ અને પદ્મનિધિ તથા કુબેરના હાથમાં ડાંગ આપવાનું વિધાન છે.[૧૮]

અભિલષિતાર્થચિંતામણિમાં કુબેરને દિવ્ય હાર પહેરેલા, કિરીટ તથા કુંડલ ધારણ કરેલ, શ્વેતવસ્ત્ર, માનવથી ઊંચકાતા વિમાનમાં બેઠેલ, હાથમાં ગદા અને વરદમુદ્રા, લંબોદર, ગૌરવર્ણ, આસપાસ અષ્ટનિધિઓ, દરેક નિધિના હાથમાં દ્રવ્ય, ચારે તરફ યક્ષોથી વિંટળાયેલા બતાવવા.[૧૯]

અપરાજિતપૃચ્છ[૨૦] અને શિલ્પરત્નમાં કુબેરને સોમ તરીકે બતાવ્યો છે. પદ્મ પર બેઠેલ, પ્રસન્ન મુખ, સ્ફટિક અને ચાંદી જેવો વર્ણ, હાથમાં વરદ અને પદ્મ ધારણ કરે છે.[૨૧]

દેવતામૂર્તિપ્રકરણમાં કુબેરને ગજારૂઢ બતાવી તેના ચતુર્ભુજમાં પ્રદક્ષિણાક્રમે ગદા, નિધિ, બીજોરું અને કમંડલુ હોવાનું વિધાન છે.[૨૨]

રૂપમંડનમાં કુબેરને નર વાહન પર બેઠેલ, ચાર હાથમાં ગદા, નિધિ, બિજોરું અને કમંડલુ ધારણ કરે છે.[૨૩]

કુબેરની પ્રાચીન પ્રતિમા ભરહૂતના સ્તૂપના સ્તંભમાં આવેલી છે. બેઠક પર Kupiro yakho કુબેર યક્ષ-એવું લખાણ કોતરેલું છે. ભારે શરીર અને મોટું ઉદર છે. બંને હાથ નમસ્કારમુદ્રામાં છે. નર વાહન પર બેઠેલ છે.[૨૪]

મથુરા મ્યુઝિયમમાં કુષાણકાલીન (૧લી સદી) કુબેરની પ્રતિમા આવેલ છે.[૨૫]

દિક્પાલ તરીકે કુબેરની યુગલ પ્રતિમા ખજૂરાહો-કંડારિયા મહાદેવ મંદિરમાં આવેલી છે.[૨૬]

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

પ્રાપ્ત પ્રતિમાઓનું વિશ્લેષણ

ગુજરાતમાંથી કુબેરની ૬ઠ્ઠા સૈકા જેટલી પ્રાચીન પ્રતિમા મળે છે. કુબેરની કુલ ૨૨ પ્રતિમાઓ મળે છે.

ઉપલબ્ધ પ્રતિમાઓનું વર્ણન

કુબેરની દિક્પાલ તરીકેની કેટલીક પ્રાચીન પ્રતિમાઓ સિદ્ધપુર, ડીસા, સુણક, સંડેર, ખંડોસણ, દેલમાલ, કસરા, મણૂંદ વગેરે ગામોનાં પ્રાચીન મંદિરોમાં ઉત્તર તરફની દીવાલમાં આવેલી છે.[૨૭]

માસરના કુબેર :

માસરમાંથી પ્રાપ્ત કુબેરની પ્રતિમા ઈ.સ. ૬ઠ્ઠા સૈકાની છે. રેતિયા પથ્થરની આ પ્રતિમામાં કુબેરનો દેહ સ્થૂળ અને ઠીંગણો બતાવ્યો છે. યજ્ઞોપવિત અને ઉદરબંધ તથા અધોવસ્ત્ર અને હાથમાં દ્રવ્યની થેલી ધારણ કરેલ છે.[૨૮]

સોન-કંસારી મંદિર નં. ૩ના તોરણ ઉપરના ઉદ્દ્ગમની મધ્યમાં કુબેરનું શિલ્પ છે. **રોડા મંદિર નં.** ૩ના ઉત્તરાંગની ગવાક્ષ પંક્તિમાં કુબેરની પ્રતિમા છે. **અકોટા** સંગ્રહમાંની પ્રતિમામાં કુબેરને હાથી પર બેઠેલ અને જમણા હાથમાં સંતાનમંજરી તથા ડાબા હાથમાં નકુલિકા છે. જેમાંથી સિક્કાઓની પંક્તિ નીચે પડતી દર્શાવી છે. **સિદ્ધપુર** પાસેથી મળેલ અને હાલ વડોદરા મ્યુઝિયમમાં પ્રદર્શિત કુબેરની પ્રતિમા ૧૦ મા સૈકા જેટલી પ્રાચીન છે.[૨૯]

આખજના કુબેર :

આખજના શક્તિકુંડના બીજા પડથારના ઉત્તર ગવાક્ષમાં કુબેરની મનોહર પ્રતિમા આવેલી છે. કુબેર લલિતાસનમાં બેઠેલ છે. મસ્તકે અલંકૃત જટામુકુટ, કાનમાં મકર કુંડલ, કંઠમાં હાર, મોટું ઉદર, કટિબંધ તેમજ હસ્ત અને પાદવલય ધારણ કરેલ છે. ચતુર્ભુજમાં અનુક્રમે ગદા, નકુલિકા-જેના નીચલા છેડે નોળિયાનું મુખ સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે., અંકુશ અને સંતાન મંજરી છે. આસનમાં કુબેરના જમણા પગ પાસે ગજનું વાહન નજરે પડે છે.[30] આ પ્રતિમા ૧૦ મી સદીની છે.

મોઢેરાના કુબેર :

મોઢેરા સૂર્યમંદિરના રામકુંડના ઉત્તરના ગવાક્ષમાં કુબેરની દ્વિભંગમાં ઊભેલ પ્રતિમા આવેલી છે. મસ્તકે ત્રિકુટ જટામુકુટ, કાનમાં રત્નકુંડલ, કંઠમાં એકાવલિ, મોટું ઉદર, કટિબંધ, ઉરુદામ તેમજ ઉત્તરીયના છેડા બંને બાજુ લટકતા નજરે પડે છે. ચતુર્ભુજમાં પ્રદક્ષિણાક્રમે ગદા, નકુલિકા, સનાળપદ્મ, સંતાનમંજરી ધારણ કરેલ છે. આ પ્રતિમા ૧૦ મી સદીની ઉત્તરાર્ધની જણાય છે.

રામકુંડમાં કુબેરની આ જ સમયની એક પ્રતિમા આવેલી છે. ત્રિભંગમાં

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

ઊભેલ કુબેરના મસ્તકે ચતુષ્કુટ કરંડમુકુટ છે. કંઠમાં પાંદડીયુક્ત હાર, મોટું ઉદર, કટિબંધની મેખલાઓ લટકતી અને વનમાલા ધારણ કરેલ છે. ચાર હાથ પૈકી ઉપલા બંને હાથથી દ્રવ્ય થેલી ધારણ કરેલ છે. જમણા નીચલામાં બિજપૂરક અને ડાબામાં ગદા છે. જમણા પગ પાસે હાથીનું વાહન છે.

મોઢેરા-સૂર્ય મંદિરના ગર્ભગૃહના મંડોવરના ઉત્તર તરફના ગવાક્ષમાં કુબેરની પ્રતિમા આવેલી છે. મસ્તકે ત્રિકૂટ કરંડમુકુટને મોતી અને સુવર્ણાલંકારોથી શણગારેલ છે. કાનમાં રત્નકુંડલ, કંઠમાં એકાવલિ, પાંદડીયુક્ત હાર, બાજુબંધ, ઉદરબંધ, ઢળતુ ઉદર, કટિમેખલા, મુક્તાદામ અને વનમાલા ધારણ કરેલ છે. કુબેરનો જમણો પગ તથા ત્રણ હાથ ખંડિત છે. જમણા ઉપલા હાથમાં પદ્મ છે. જમણા પગ પાસે સ્ત્રી આકૃતિ પગને આંટી મારી ઊભેલ છે. વાહન ખંડિત છે.

સૂર્યમંદિરના મંડપના ગવાક્ષમાં કુબેરની એક અન્ય મૂર્તિ છે. પ્રતિમાનું મસ્તક ખંડિત છે. પદ્મપીઠ પર ત્રિભંગમાં ઊભેલ કુબેરનાં કંઠમાં હાર, બાજુબંધ, કટકવલય, કટિમેખલા, સુવર્ણનું ઉરુદામ, આમળાઘાટની વાનમાલા ધારણ કરેલ છે. ચાર હાથમાં અનુક્રમે વરદાક્ષ, અંકુશ, દ્રવ્ય થેલી અને કમંડલુ છે. ડાબા પગ પાસે હાથી બેઠેલ નજરે પડે છે. આ મૂર્તિઓ ૧૧મી સદીની છે.[૩૧]

દ્વારકાના કુબેર :

રુકિમણી મંદિર-દ્વારકાના મંડોવરના ઉત્તર તરફના ગવાક્ષમાં કુબેરની મનોહર પ્રતિમા આવેલી છે. જેમા મસ્તકે જટાયુક્ત ત્રિકૂટમુકુટ, કાનમાં કુંડલ, કંઠમાં હાર, પહોળી કટિમેખલા, મુક્તાદામ અને મૌક્તિકની સેરો નજરે પડે છે. કુબેરના ઉપલા જમણા હાથમાં અંકુશ અને ડાબા હાથમાં નાણાંની કોથળી જળવાયેલી છે. નીચલા બંને હાથ અને જમણો પગ ખંડિત છે. ડાબા પગ પાસે હાથીની આકૃતિ બેઠેલી બતાવી છે.

આ જ મંદિરના મંડપના કક્ષાસનની નીચેના ઉત્તર તરફના ગવાક્ષમાં કુબેરની પ્રતિમા આવેલી છે. આ પ્રતિમા પર દરિયાઈ વાતાવરણની વધુ અસર થવાથી વસ્ત્રાભૂષણોની માહિતી નોંધી શકાઈ નથી. ચાર હાથમાં ઉપલા બે હાથ વડે નકુલિકા ધારણ કરી છે. જમણો નીચલો વરદમુદ્રામાં અને ડાબા હાથમાં કમંડલુ છે. જમણા પગ પાસે હાથીની આકૃતિ નજરે પડે છે. ઉક્ત બંને પ્રતિમાઓ ૧૧મી સદીની છે.[૩૧-અ]

ઝીંઝુવાડાના કુબેર :

ઝીંઝુવાડાના પૂર્વ દરવાજામાં રાજેશ્વરી માતાના પ્રાચીન મંદિરના પૂર્વ તરફની દીવાલમાં કુબેરની પ્રતિમા આવેલી છે. આ પ્રતિમાની બેઠક નીચે વિ.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

સ. ૧૩૬૫, ચૈત્ર સુદિ ૧૪નો ચાર પંક્તિનો લેખ કોતરેલ છે. અહીં કુબેર વેત્રાસન પર લલિતાસનમાં બેઠેલ છે. મસ્તકે ત્રિકૂટ મુકુટ અને જમણા હાથમાં કુંભ અને ડાબા હાથમાં ધનની કોથળી છે.

રાજેશ્વરી માતાના મંદિરમાંના ગર્ભ ગૃહમાં જમણી તરફ શિલ્પપટ્ટમાં કુબેરની પ્રતિમા આવેલી છે. ચાર હાથમાં વરદ, ઉપલા બંને હાથમાં નકુલિકા, કમંડલુ ધારણ કરેલ છે.[૩૨]

નુગરના કુબેર :

નુગરના સૂર્ય મંદિરના ઉત્તરના ગવાક્ષમાં કુબેરની દ્વિભંગમાં ઊભેલ પ્રતિમા આવેલી છે. મસ્તકે કરંડમુકુટ, કંઠમાં પ્રલંબાહાર તથા અન્ય આભૂષણો ધારણ કરેલ છે. ચાર હાથમાં વરદાક્ષ, ઉપલા બંને હાથમાં નકુલિકા અને નીચલા હાથમાં કમંડલુ છે. ડાબા પગ પાસે હાથીની ઊભેલી આકૃતિ છે.[૩૩]

વડનગરના કુબેર :

વડનગરના હાટકેશ્વર મહાદેવના મંદિરની બહારની દીવાલના ખોદકામમાંથી મળેલ શિલ્પાવશેષોમાં એક શિલાપટ્ટમાં કુબેર અને યમની પ્રતિમાઓ જોઈ શકાય છે.

અહીં શિલ્પમાં કુબેર દ્વિભંગમાં ઊભેલ છે મસ્તકે ત્રિકુટમુકુટ અને વસ્ત્રાભૂષણો ધારણ કરેલ છે. ચાર હાથ પૈકી ઉપલા બંને હાથે નકુલિકા ધારણ કરી છે. જમણો નીચલો હાથ વરદાક્ષમાં અને ડાબા નીચલા હાથમાં કમંડલુ છે. આ પ્રતિમા ૧૧મી સદીની છે.[૩૪]

કુબેરની યુગલ પ્રતિમા, રાણીવાવ-પાટણ

પાટણની રાણીવાવની ઉત્તર દીવાલના ચોથા પડથારના ત્રીજા ગવાક્ષમાં કુબેર તેની પત્ની સાથે ઊંચા આસન પર બિરાજમાન છે. કુબેરના મસ્તકે કિરીટ મુકુટ, કંઠમાં સુવર્ણહાર, મોતીના સેરનો ઉદરબંધ, હાથ પગમાં મોતીના અલંકારો ધારણ કરેલ છે. ચાર હાથ પૈકી જમણો નીચલો ખંડિત અને ડાબા નીચલા હાથથી પત્નીને આલિંગન આપેલ છે. ઉપલા બે હાથથી દ્રવ્ય થેલી ધારણ કરેલ છે. કુબેરના ડાબા ઉત્સંગમાં સ્ત્રી પલાંઠી વાળીને બેઠેલ છે. તેનું મસ્તક ખંડિત છે. જમણો હાથ કુબેરને આલિંગન આપતો અને ડાબા હાથનું આયુધ ખંડિત છે. આસનની આગળ વાહન ગજ બેઠેલ છે. આ પ્રતિમાની ખાસ તરી આવતી વિશેષતા એ પરિકરમાં કુબેરની બેઠેલી અને ચાર હાથમાં અનુક્રમે અભય, ઉપલા બે હાથથી દ્રવ્ય થેલી પકડેલ અને ચોથા હાથમાં બીજપૂરક ધારણ કરેલ, આઠ પ્રતિમાઓ દષ્ટિગોચર થાય છે. આ પ્રતિમા તેની

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

કેટલીક વિશેષતાઓને લઈને જુદી તરી આવે છે. સાથે કલા શૈલીની દૃષ્ટિએ પણ ૧૧મી સદીની અન્ય પ્રતિમાઓ કરતા વિશેષ ધ્યાનાકર્ષક છે.[૩૫]

કુબેરની પ્રાપ્ત પ્રતિમાઓની વિશેષતાઓ

(૧) કુબેરના શાસ્ત્રીય રૂપવિધાન મુજબ તેમજ તેણે ધારણ કરેલ આયુધ અને હાથની સંખ્યાને પ્રાપ્ત પ્રતિમાઓ સાથે સરખાવતા ઘણી ભિન્નતા અને વિવિધતા જોવા મળે છે.

શાસ્ત્રગ્રંથોમાં મોટેભાગે દ્વિભુજ બતાવેલ છે અને તેમાં ધારણ કરેલ આયુધો-વરદ, ગદા, ડાંગ, વરદ-પદ્મ કે બંને હાથે નકુલિકા ધારણ કરે છે. જ્યારે ચતુર્ભુજમાં ગદા-શક્તિ અને બંને હાથ આલિંગનમાં અથવા ગદા, નિધિ, બિજોરુ અને કમંડલું હોય છે. વાહન તરીકે મોટે ભાગે નર બતાવેલ છે. પરંતુ દેવતામૂર્તિપ્રકરણમાં વાહન ગજ બતાવ્યું છે.

પ્રાપ્ત પ્રતિમાઓનું નિરીક્ષણ અને અભ્યાસ કરતાં મોટા ભાગે ચતુર્ભુજ પ્રતિમાઓ મળી છે. જે દ્વિભુજ પ્રતિમાઓ મળી છે તેમાં બંને હાથમાં નકુલિકા અથવા સંતાનમંજરી-નકુલિકા અથવા કુંભ-નિધિ ધારણ કરેલ નજરે પડે છે. ચતુર્ભુજ સ્વરૂપમાં મોટા ભાગે વરદ, ઉપલા બે હાથમાં નકુલિકા અને કમંડલુ કે ગદા કે આલિંગનમાં જોવા મળે છે. અથવા વરદ, અંકુશ, નિધિ, કમંડલુ ધારણ કરે છે. વાહનની બાબતમાં પ્રાપ્ત બધી જ પ્રતિમાઓમાં ગજની આકૃતિ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

• પાદટીપ •

૧. DHI, p. 337; EHI, p. 535-37
૨. DHI, p. 337
૩. મહાભારત, ૫, ૧૩૯, ૧૪
૪. EHI, p. 533-34
૫. કૌટિલ્ય, અર્થશાસ્ત્ર, પૃ. ૫૪
૬. Kiellorn F., (ed.) 'Vyākaraṇ mahabhāṣya', Vol. I, p. 426
૭. Visnu Purana, p. 153
૮. મેઘદૂત, શ્લોક ૩
૯. ભાગવતપુરાણ, ૯, ૨, ૩૨-૩૩
૧૦. મહાભારત, ૧૨, ૧૪, ૧૩; વનપર્વ, ૧૬૧, ૪૨; ૧૬૮, ૧૩
૧૧. Bhagawant Sahai, op.cit., pp. 59-60
૧૨. બુ. પ્ર., પુ. ૧૦૬, અંક ૫, મે, ૧૯૫૯, પૃ. ૧૮૮

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૧૩. મત્સ્યપુરાણ, અ. ૨૬૦, ૨૦-૨૧; અ. ૨૬૧
૧૩-અ. અગ્નિપુરાણ, અ. ૫૧, ૧૫
૧૪. બૃહત્સંહિતા, અ. ૫૭, ૪, ૫૭
૧૫. વિષ્ણુધર્મોત્તરપુરાણ, અ. ૫૩, ૧-૬
૧૬. અંશુમદ્‌ભેદાગમ, પટલ-૫૧
૧૭. સુપ્રભેદાગમ, પટલ-૪૮
૧૮. પૂર્વકારણાગમ પટલ-૧૪
૧૯. અભિલષિતાર્થચિંતામણિ, પ્ર. ૩, અ. ૧, ૮૨૯-૩૧
૨૦. અપરાજિતપૃચ્છા, અ. ૬૯
૨૧. શિલ્પરત્ન, અ. ૨૫, ૩૫
૨૨. દેવતામૂર્તિપ્રકરણ, અ. ૪, ૬૫
૨૩. રૂપમંડન, અ. ૨, ૩૭
૨૪. Cunningham, 'The Stupa of Bharhut, Pl. XXII, Fig. 1
૨૫. JUPHS, Dce. 1937, pp. 30-34; Agrawala V. S., 'A Catalogue of Brahmanical Images in Mathura Art, p. 41
૨૬. अवस्थी, आर. खजूराहो की देव प्रतिमाये, पृ. २३६, चित्र-९९-१०३
૨૭. ગુ. મૂ. વિ., પૃ. ૪૩૦-૩૧
૨૮. સ્વાધ્યાય, પુ. ૧૨, પૃ. ૪૬૦
૨૯. ગુ. રા. સાં. ઈ., ગ્રંથ ૩, પૃ. ૩૨૨, ૨૯, ૬૧
૩૦. P. C. Parikh, op.cit., p. 15, Fig. 18
૩૧. રા. ઠા. સાવલિયા, ઉપર્યુક્ત
૩૧-અ સ્થળ તપાસને આધારે
૩૨. 'સામીપ્ય', પુ. ૯, અંક ૧-૨, ૧૯૯૨, પૃ. ૪૨-૪૩
૩૩. રા. ઠા. સાવલિયા, ઉપર્યુક્ત
૩૪. સ્થળ તપાસને આધારે
૩૫. રા. ઠા. સાવલિયા, 'રાણીવાવની કેટલીક યુગલ પ્રતિમાઓ','સામીપ્ય', પૂ. ૯, અંક ૩-૪ ઓક્ટો.-૯૨ માર્ચ-૯૩, પૃ. ૫૭

❑

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

પ્રકરણ - ૯

દિક્પાલ ઇશાન

ઈશાન એ શિવનું જ એક સ્વરૂપ છે. તેઓ ઈશાન સ્વરૂપે દિક્પાલનું કામ કરતાં હોવાથી મંદિરમાં ઈશાન ખૂણામાં તેમની પ્રતિમા મૂકવામાં આવે છે. વેદમાં શિવના અપરનામ તરીકે તેના અનેકવાર ઉલ્લેખ થયા છે.

મત્સ્યપુરાણમાં (અ. ૯૨/૫૨) ઈશાન માટે શિવ (પરોપકારી), કૂર્મપુરાણ (ખંડ ૧, ૪૪/૨૫)માં શંકર (માંગલિક) અને શિવપુરાણ (રુદ્ર સંહિતા, ખંડ ૨, અ. ૨૨/૪૪)માં પરા નામ મળે છે.

મત્સ્યપુરાણ[૧] અનુસાર શ્વેતવર્ણ, મસ્તક પર બાલેન્દુ, ત્રણ નેત્ર, બે હાથમાં ત્રિશૂલ અને વરદ ધારણ કરેલ તથા વૃષભ પર બિરાજમાન હોય છે.

અગ્નિપુરાણમાં[૨] ઈશાનને શ્વેતવર્ણનો, મસ્તક પર અર્ધચંદ્ર ધારણ કરેલ, ત્રિનેત્ર, વ્યાઘ્રચર્મ ધારણ કરેલ તથા દ્વિભૂજમાં ત્રિશૂલ અને વરદમુદ્રા હોય છે.

બૃહત્સંહિતા[૩] વિષ્ણુધર્મોત્તરપુરાણમાં શિવના ગૌરીશ્વર રૂપને જ ઈશાન તરીકે ઓળખાવ્યું છે. એમાં ઈશાનને ચાર ભુજા હોય છે. જમણા હાથમાં અક્ષમાલા અને ડાબા હાથમાં દર્પણ અને વરદમુદ્રા હોય છે. તેના શરીરનો ડાબો ભાગ સ્ત્રી સ્વરૂપનો અને જમણા ભાગમાં જટા-મંડલમાં ચંદ્રકલા, સર્પકુંડલ અને યજ્ઞોપવીત પહેરેલ હોય છે.[૪]

અભિલષિતાર્થચિંતામણિમાં ઈશાનને શ્વેતવર્ણવાળા, શ્વેત વૃષભ પર બિરાજમાન, મસ્તકે બાલચંદ્ર, ત્રિનેત્ર, સર્પકુંડલ, સર્પનું યજ્ઞોપવીત તથા વ્યાઘ્રચર્મ પહેરેલ હોય છે. દ્વિભુજમાં ત્રિશૂલ અને વરદમુદ્રા હોય છે.[૫]

અંશુમદ્ભેદાગમમાં ઈશાનને દેખાવમાં શાંત, સૂર્યસમાન તેજસ્વી તથા સુંદર કાંતિવાળા, સર્વ આભરણોથી યુક્ત દેહવાળો, શ્વેતવસ્ત્રો તથા શ્વેત યજ્ઞોપવીતને ધારણ કરે છે. તેના મસ્તકે જટામુકુટ કરવો, શ્વેત પદ્મના આસન પર બેઠેલ, દ્વિભુજ પૈકી જમણા હાથમાં ત્રિશૂલ અને ડાબા હાથમાં કપાલ આપવા.[૬]

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

પૂર્વકારણાગમમાં ઈશાનને શ્વેતવર્ણ, કપાળમાં અર્ધચંદ્ર, ત્રિનેત્ર, વ્યાઘ્રચર્મ પહેરેલ, દ્વિભૂજમાં ત્રિશૂલ અને વરદમુદ્રા ધારણ કરે છે.[૭] સુપ્રભેદાગમમાં ઈશાનને શિવનું એક સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. નંદી પર આરૂઢ થયેલ મસ્તકે જટામુકુટ, ત્રિનેત્ર, ચાર હાથમાં વરદ અભય અને ત્રિશૂલ ધારણ કરે છે.[૮]

શિલ્પરત્નમાં ઈશાનને શરદઋતુના ચંદ્ર સમાન કાંતિવાળો, શ્વેત વૃષભ પર બેઠેલ, મસ્તક પર જટામાં બાલેન્દુને ધારણ કરેલ, કુંડલાદિ આભરણોથી વિભૂષિત, ત્રિનેત્ર, સર્પનું યજ્ઞોપવીત, વ્યાઘ્રચર્મધારી. દ્વિભૂજ પૈકી એકમાં ત્રિશૂલ અને બીજો હાથ વરદમુદ્રાવસ્થાવાળો બતાવવો.[૯]

અપરાજિતપૃચ્છા[૧૦], દેવતામૂર્તિપ્રકરણ[૧૧] અને રૂપમંડનમાં[૧૨] ઈશાનને વૃષારૂઢ તથા ચતુર્ભુજમાં પ્રદક્ષિણાક્રમે વરદમુદ્રા, ત્રિશૂલ, નાગેન્દ્ર અને બિજોરું ધારણ કરતા દર્શાવ્યા છે.

જૈન પ્રણાલિકામાં ઈશાનને શ્વેતવર્ણનો, ગજચર્મધારી, વૃષારૂઢ, હાથમાં ધનુષ્ય અને ત્રિશૂલ ધારણ કરનારો કહ્યો છે.[૧૩]

ઉપલબ્ધ પ્રતિમાઓનું વર્ણન

મોઢેરાના ઈશાન :

મોઢેરા-સૂર્યમંદિરના મંડોવરમાં ઈશાનની ત્રિભંગમાં ઊભેલ પ્રતિમા આવેલી છે. મસ્તકે જટામુકુટને રત્નો અને સુવર્ણાલંકારોથી વિભૂષિત કરેલ છે. કાનમાં સુવર્ણ કુંડલ,કંઠમાં મોતીની એકાવલિ, સુવર્ણહાર તથા મોતીની માળાઓ, સ્કંધબંધ અને મોતીનું યજ્ઞોપવીત તથા રત્નમંડિત કેયૂર, વનમાલા, કટિમેખલા, ઉરુદામ, પાદજાલક ધારણ કરેલ છે. ચાર હાથ પૈકી જમણા બે હાથમાં વરદાક્ષ અને ત્રિશૂલ છે. ડાબા બંને હાથ ખંડિત છે. ઈશાનના મસ્તકની જમણી બાજુ સ્ત્રી અને ડાબી બાજુ પુરુષ માલાધર જોઈ શકાય છે. ઈશાનના જમણા પગ પાસે નગ્ન અનુચર ઊભેલ છે. ડાબા પગ પાસે નંદીની આકૃતિ જોઈ શકાય છે.

નુગરના ઈશાન :

નુગરના સૂર્યમંદિરની બાજુમાં આવેલ મહાદેવના મંદિરની દીવાલ પર સમપાદમાં ઊભેલ ઈશાન નજરે પડે છે. મસ્તકે જટામુકુટ,કાનમાં સૂર્યવૃત્ત કુંડલ, કંઠમાં હાર, પ્રલંબહાર, યજ્ઞોપવીત, કટિમેખલા, ઉરુદામ ધારણ કરેલ છે. ચાર હાથમાં અનુક્રમે વરદાક્ષ, ત્રિશૂલ, નાગેન્દ્ર અને કમંડલુ છે. પગ પાસે બંને બાજુ વામનકદના પાર્ષદની આકૃતિઓ નોંધપાત્ર છે. આ પ્રતિમા ૧૧મી સદીની છે.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

નુગરના ઈશાન :

નુગરના સૂર્યમંદિરની દીવાલના ગવાક્ષમાં ઈશાનની મૂર્તિ મૂકેલી છે. ચાર હાથમાં વરદ, ત્રિશૂલ, નાગ અને બિજોરું છે. જમણા પગ પાસે નંદિને બેઠેલ બતાવ્યો છે.

અમદાવાદના ઈશાન :

અમદાવાદમાં ભો. જે. વિદ્યાભવનમાં ઈશાનની સુંદર પ્રતિમા આવેલી છે. મસ્તકે જટામુકુટ, કંઠમાં હાર, ચાર સેરનો કમરબંધ નોંધપાત્ર છે. ચાર હાથમાં અનુક્રમે વરદાક્ષ ત્રિશૂલ, નાગેન્દ્ર અને ચોથો હાથ ખંડિત છે. જમણા પગ પાસે વાહન નંદિ છે. આ પ્રતિમા ૧૧મી સદીની છે.[૧૪]

આ જ સંસ્થામાં જૈન મંદિરના મંડપના અર્ધસ્તંભનો એક ભાગ અહીં સચવાયો છે, જે રેતિયા સપાટ પથ્થરમાંથી કંડારાયો છે. જેની બે પૈકી એક બાજુ દિક્પાલ ઈશાનની અને બીજી બાજુ દિક્પાલ કુબેરની આકૃતિઓ નજરે પડે છે.

ઈશાનના સ્વરૂપમાં એના ચાર હાથ પૈકીના ઉપલા જમણામાં ત્રિશૂળ અને ઉપલા ડાબામાં સર્પ છે. નીચેના બંને હાથ ખંડિત છે પણ એમાં ધનુષ્ય-બાણ ધારણ કર્યા હશે એવું અનુમાન કરી શકાય, કારણ દિક્પાલની પીઠ પર બાંધેલ ભાથુ સ્પષ્ટ નજરે પડે છે. ટૂંકી ધોતી, જનોઈની જેમ ધારણ કરેલ વસ્ત્રપટ્ટ, મસ્તક પર ચૂડામણિયુક્ત જટામુકુટ, કાનમાં ભારે કુંડલ, ગળામાં એકાવલી અને હિક્કા સૂત્ર વગેરે દૃષ્ટિગોચર થાય છે. દિક્પાલના પગની ડાબી બાજુ અંજલિબદ્ધ મુદ્રામાં અનુચર ઊભો છે, જ્યારે જમણી બાજુ વૃષભની ખંડિત આકૃતિ જોઈ શકાયછે. પિનાક, ત્રિશૂળ, સર્પ વગેરે આયુધ અને ઉપકરણ ધારણ કરતો આ દિક્પાલ જૈન શ્વેતાંબર પરંપરાના મૂર્તિવિધાનને અનુરૂપ હોવાનું જણાય છે. આ મૂર્તિ શિલ્પ ૧૧મી સદીનું જણાય છે.[૧૫]

ખંભાતના ઈશાન :

ખંભાત કૉલેજ મ્યુઝિયમમાં ઈશાનનું સુંદર શિલ્પ આવેલું છે. મસ્તકે જટામુકુટ, કાનમાં વૃત્તાકાર કુંડલ, કંઠમાં પદકયુક્ત હાર, કટિમેખલા, ઉરુદામ, વનમાલા વગેરે ધારણ કરેલ છે. ચાર હાથમાં અનુક્રમે વરદાક્ષ, ત્રિશૂળ, નાગ, બિજોરું છે. આ પ્રતિમા ૧૩ મી સદીની જણાય છે.[૧૬]

પાટણના ઈશાન :

રાણીવાવ-પાટણમાં ઈશાનની સમભંગમાં ઊભેલી પ્રતિમા આવેલી છે. અહીં ઈશાનના મસ્તકે જટામુકુટ છે. કાનમાં કુંડલ અને સર્વપ્રકારના અલંકારોથી

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

વિભૂષિત છે. ચાર હાથ પૈકી જમણા ઉપલા હાથમાં ત્રિશૂળ અને ડાબા ઉપલા હાથમાં નાગેન્દ્ર ધારણ કરેલ છે. નીચેના બે હાથ ખંડિત છે ઈશાનના પગ પાસે ઉપાસકો ઊભેલા છે.[૧૭]

ઈશાનની પ્રાપ્ત પ્રતિમાઓની વિશેષતા

દિક્પાલ ઈશાનને મંગલકારી અને પરોપકારી માનવામાં આવે છે. શાસ્ત્રોમાં દ્વિભુજ સ્વરૂપમાં કપાલ-ત્રિશૂલ કે વરદ-ત્રિશૂલ બતાવ્યા છે, જ્યારે ચતુર્ભુજ સ્વરૂપમાં શિલ્પગ્રંથોમાં વરદ, ત્રિશૂલ, નાગેન્દ્ર અને બિજોરું ધારણ કરતાં જોવા મળે છે. વાહન તરીકે વૃષભ-નંદિ હોય છે.

પ્રાપ્ત પ્રતિમાઓમાં ચતુર્ભુજ સ્વરૂપની મળે છે, જેમાં અનુક્રમે વરદ, ત્રિશૂળ, નાગેન્દ્ર, બિજોરુ કે કમંડલુ ધારણ કરેલ છે. આ પ્રકારનું સ્વરૂપ અપરાજિતપૃચ્છા, શિલ્પરત્ન, દેવતામૂર્તિપ્રકરણ, રૂપમંડનમાં નિર્દેશાયું છે.

અહીં ભો. જે. વિદ્યાભવન-અમદાવાદમાં સુરક્ષિત ઈશાનની પ્રતિમા નોંધપાત્ર છે કેમ કે તેની પીઠ પર ભાથુ બાંધેલું છે જેથી નીચેના બંને ખંડિત હાથમાં ધનુષ-બાણ હોવાનું અનુમાન કરી શકાય છે.

● પાદટીપ ●

૧. મત્સ્યપુરાણ, અ. ૨૬૧, ૨૩
૨. અગ્નિપુરાણ, ૫૧, ૧૬
૩. બૃહત્સંહિતા, ૫૭, ૫
૪. વિષ્ણુધર્મોત્તરપુરાણ, અ. ૫૫, ૨-૪
૫. અભિલષિતાર્થચિંતામણિ, પ્ર. ૩, અ. ૧
૬. અંશુમદ્ભેદાગમ, પટલ-૫૧
૭. પૂર્ણકારણાગમ, પટલ-૧૪
૮. સુપ્રભેદાગમ, પટલ-૪૮ ૯. શિલ્પરત્ન, અ. ૨૫
૧૦. અપરાજિતપૃચ્છા, અ. ૬૯
૧૧. દેવતામૂર્તિપ્રકરણ, અ. ૪, ૬૬
૧૨. રૂપમંડન, અ. ૨, ૩૮
૧૩. વાસ્તુસાર, ઠક્કર ફેરુ
૧૪. રા. ઠા. સાવલિયા, 'સામીપ્ય', પુ. ૭, અંક ૧-૪, ૧૯૯૦-૯૧, પૃ. ૭૭-૭૮
૧૫. પ્રવીણચંદ્ર પરીખ, 'સામીપ્ય', પુ. ૬, અંક ૩-૪, (વિશિષ્ટ અંક), પૃ. ૭૧
૧૬. જે. પી. અમીન, 'માર્ગદર્શિકા', પૃ. ૭૨
૧૭. સ્થળ તપાસને આધારે

❑

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

પરિશિષ્ટ -૧

અષ્ટ દિક્પાલપટ્ટ

સમાજમાં અષ્ટ દિક્પાલોની પૂજા પ્રચલિત નહિ હોવાથી દરેકની સ્વતંત્ર પ્રતિમાઓ ઓછા પ્રમાણમાં મળે છે. છતાં આઠે લોકપાલોની એક જ પથ્થરમાં કોતરેલી પ્રતિમાઓ કોઈ કોઈ સ્થળેથી પ્રાપ્ત થાય છે. આવા સળંગ પટ્ટો મંદિરમાં છૂટા મૂકેલા કે મંદિરના મુખ્ય દ્વારના ઉપરના ભાગમાં કે વાવોના ગવાક્ષોમાં જોવા મળે છે.[૧]

મક્તુપુર (તા. સિદ્ધપુર)ના મહાદેવના મંદિરમાં અષ્ટ દિક્પાલોની પ્રતિમાવાળો શિલ્પપટ્ટ આવેલો છે. જેમાં અષ્ટ દિક્પાલોને ઊભેલા તેમજ ચાર ભૂજાવાળા બતાવ્યા છે.

કલેશ્વરીની નાલમાં આવેલ પ્રાચીન વાવના પશ્ચિમ તરફના ગવાક્ષમાં અષ્ટ દિક્પાલોની સળંગ હરોળમાં પ્રતિમાઓ આવેલી છે. આ વાવ ૧૧મી સદીની છે. દરેક દિક્પાલ દ્વિભંગ અવસ્થામાં ઊભેલ છે. પ્રત્યેકને દ્વિભુજ છે. જેમાં એક હાથમાં આયુધ અને એક હાથમાં કમંડલુ ધારણ કરેલ છે. દરેકના પગ પાસે જે તેનું વાહન નજરે પડે છે.[૨]

ચોબારી (તા. જૂનાગઢ) ગામની પ્રાચીન વાવના ગવાક્ષમાં દિક્પાલોની પ્રતિમાઓ છે.[૩]

આ વાવમાં પ્રવેશતા પશ્ચિમ બાજુના ગવાક્ષમાં દિક્પાલ પ્રતિમાઓ આવેલી છે. જેમાં ડાબેથી જોતાં ઇન્દ્ર, અગ્નિ, યમ, વરુણ અને કુબેરની પ્રતિમાઓ નજરે પડે છે. ચોરસ સ્તંભિકાયુક્ત બનેલા ગવાક્ષના ઉપરના તોરણાકાર ભાગમાં દેવો અને ગંધર્વોની આકૃતિઓ જોવા મળે છે, જેમાં મધ્યમાં આસન પર દેવી વૈષ્ણવીની મૂર્તિ છે. દેવીની બંને બાજુના અર્ધવૃત્તાકારમાં ગંધર્વ યુગલો જોઈ શકાય છે.

આ અષ્ટ દિક્પાલ પટ્ટમાં પ્રથમ ઇન્દ્રની પ્રતિમા જોઈએ તો દ્વિભંગમાં ઊભેલ ઇન્દ્રને ચાર હાથ છે. ડાબો પગ ઢીંચણથી નીચે ખંડિત છે. મસ્તકે ત્રિકુટકરંડમુકુટ છે. કાનમાં સૂર્યવૃત્ત કુંડલ, કંઠમાં પદકયુક્ત હાર, કેયૂર, કંકણ,

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

કટિમેખલા, ઉરુદામ, વનમાલા અને પગમાં પાદવલય ધારણ કરેલ છે. ચાર હાથમાં અનુક્રમે વરદાક્ષ, અંકુશ, વજ્ર અને ચોથો હાથ ખંડિત છે.

બીજી પ્રતિમા દિક્પાલ અગ્નિની છે. દ્વિભંગમાં ઊભેલ અગ્નિને ચતુર્ભુજ છે. જે પૈકી જમણો નીચલો હાથ વરદાક્ષમાં, ઉપલા જમણા હાથમાં પદ્મકળી, ડાબા બંને હાથના આયુધો ખંડિત છે. મસ્તકે ત્રિકુટમુકુટ, મુખ પર દાઢી-મૂછ છે. ગળામાં પ્રલંબહાર અને અન્ય વસ્ત્રાભૂષણો ધારણ કરેલ છે. અગ્નિનો ડાબો પગ તેમજ વાહન ખંડિત છે.

ત્રીજી પ્રતિમા દિક્પાલ યમની છે. આ પ્રતિમાનો આગળનો મુખથી તે પગ સુધીનો ભાગ ઘસાયેલો હોવાથી વસ્ત્રાભૂષણો અંગે માહિતી મળતી નથી, પરંતુ તેના જમણા હાથમાં દંડ જળવાયેલો છે.

ચોથા સ્થાને વરુણની પ્રતિમા જોઈ શકાય છે. દિક્પાલના મસ્તકે ત્રિકુટકરંડ મુકુટ, કાનમાં કુંડલ, કંઠહાર, બાજુબંધ, કટિબંધ, ઉરુદામ અને વનમાલા ધારણ કરેલ છે. ચાર હાથ પૈકી જમણો નીચલો વરદાક્ષમાં, ઉપલો ખંડિત, ડાબા ઉપલા હાથમાં પદ્મ અને નીચેના હાથમાં કળશ છે.

પાંચમી પ્રતિમા કુબેરની છે. જેના ચાર હાથ પૈકી નીચેના બંને હાથમાં વરદાક્ષ અને કળશ છે. જ્યારે ઉપરના બંને હાથ વડે નાણા-કોથળી ધારણ કરેલ છે. વરુણે ધારણ કરેલ વસ્ત્રાભૂષણો જેવાં જ અલંકારો અને વસ્ત્રો જોઈ શકાય છે.

ઉપર્યુક્ત પાંચ દિક્પાલ પ્રતિમાઓની ઘડતર તેમજ અલંકાર શૈલી તથા શરીર સૌષ્ઠવની દૃષ્ટિએ આ પ્રતિમાઓને ઈ.સ. ૧૨મી સદીના પૂર્વાર્ધની ગણવી જોઈએ.

● પાદટીપ ●

૧. ગુ. મૂ. વિ., પૃ. ૪૩૩
૨. સ્થળ તપાસને આધારે
૩. રા. ઠા. સાવલિયા, 'ચોબારી વાવની દિક્પાલ પ્રતિમાઓ', 'પથિક', વર્ષ ૩૪, અંક ૮, મે, ૧૯૯૫, મુખ પૃષ્ઠ ૩ અને ૪

❑

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

પ્રકરણ ૧૦

ઉપસંહાર

ગુજરાતની દિક્પાલ પ્રતિમાઓના ઉપરોક્ત તલસ્પર્શી અભ્યાસનું સમગ્ર અવલોકન કરતાં જણાય છે કે :

ભારતમાં ઈ. સ. પૂર્વે લગભગ ૨ જા સૈકાથી દિક્પાલ પ્રતિમા પ્રચારમાં આવી હતી. ત્યારબાદ ગાંધાર, મથુરા, અહિચ્છત્રા (ઈ.સ. ૩૫૦)માંથી મળેલ વિવિધ સ્વરૂપની પૂજા, તેમનો મહિમા અને તેમના પ્રતિમા વિધાન નિશ્ચિત થતાં નજરે પડે છે.

દિક્પાલોની પ્રતિમાઓ ઉપરાંત સિક્કાઓ પર અંકિત આકૃતિઓ ગણરાજ્યોના સિક્કા પર મળે છે, જે નોંધપાત્ર છે.

ગુજરાતમાંથી વરુણની મૈત્રકકાલીન પ્રતિમા મળી છે. વાયુની ૫મી સદીની શામળાજીમાંથી, કુબેરની ૬ઠ્ઠા સૈકાની પ્રાચીન પ્રતિમાઓ મળી છે. ત્યાર બાદ ૧૦ મી સદીથી વિશેષ પ્રમાણમાં દિક્પાલોની સ્વતંત્ર અને શિલાપટ્ટમાં પ્રતિમાઓ મળે છે.

લોકપ્રિયતાની દૃષ્ટિએ કુબેર પછી ઈન્દ્ર, વાયુ, વરુણનો મહિમા પ્રવર્તતો હોવાનું જણાય છે.

પ્રતિમા વિધાન પરત્વે જોઈએ તો શાસ્ત્રગ્રંથોમાં દિક્પાલોના મૂર્તિવિધાનમાં દ્વિભુજ અને ચતુર્ભુજ સ્વરૂપ વર્ણવ્યાં છે. ગુજરાતમાંથી એ પૈકી ચતુર્ભુજ સ્વરૂપ જ સર્વાધિક પ્રચાર પામ્યું છે.

ગુજરાતમાં મોટાભાગની પ્રતિમાઓ શાસ્ત્રગ્રંથોને અનુરૂપ નહિ પણ પોતાની વિશિષ્ટ પરંપરાને અનુરૂપ ઘડાઈ હોવાનું પ્રતીત થાય છે.

❑

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

સંદર્ભસૂચિ

(અ) મૂળ ગ્રંથો

अग्निपुराण	आनंद आश्रम प्रेस, पूना, १९५७
अर्थशास्त्र	मुंबई, १९६०
अपराजितपृच्छा	सं.पी.ए. मांकड, वडोदरा, १९५०
अभिलषितार्थचिंतामणी	सं.आर.एस. शास्त्री, मैसूर, १९२६
ऋग्वेद	सं. श्रीपाद शर्मा, मुंबई, १९३०
अैत्तरेय उपनिषद	सं. हरिनारायण आप्टे, आनंद आश्रम ग्रंथ ११, पूना, १८८९
तैत्तिरीय संहिता	सं. माधव आचार्य, कलकत्ता, १८९९
देवतामूर्तिप्रकण अने रूपमंडन	सं. उपेन्द्र मोहन सांख्यतीर्थ, कलकत्ता, १९३६
बृहत्संहिता	विद्याभवन संस्कृत ग्रंथमाला, वाराणसी, १९५९
भागवतपुराण	गीताप्रेस, गोरखपुर, २०१०
मत्स्यपुराण	वेंकटेश्वर प्रेस, मुंबई, १९८०
मनुस्मृति	वाराणसी, १९७०
महाभारत	सं. सुकथंकर, वी. एस., पूना, १९३३
मार्कण्डेयपुराण	वेंकटेश्वर प्रेस, मुंबई, १९६७
रामायण	गीताप्रेस, गोरखपुर, २०१७
ललितविस्तर	सं. आर. एल. मित्रा, कलकत्ता, १८८९
वायुपुराण	वेंकटेश्वर आवृत्ति, पुनर्मुद्रित, दिल्ली, १९८३
विष्णुधर्मोत्तरपुराण खंड ३	सं. पी. जी. शाह, वडोदरा, १९५८
विष्णुपुराण	गीताप्रेस, गोरखपुर, १९९०
शतपथब्राह्मण	वेंकटेश्वर प्रेस, मुंबई, १९४०
शिल्परत्न भाग-२	सं. के. एस. शास्त्री, त्रिवेन्द्रम्, १९२९
श्रीतत्त्वनिधि	वेंकटेश्वर प्रेस, मुंबई, १८२३
हरिवंश	सं. पी. एल. वैद्य, पूना, १९७१

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

(આ) અર્વાચીન ગ્રંથો

(૧) ગુજરાતી

અમીન, જીવણલાલ પ્ર., 'માર્ગદર્શિકા', ખંભાત, ૧૯૮૯

ગૌદાની, હરિલાલ 'મહાગુજરાતનું શિલ્પ-સ્થાપત્ય', અમદાવાદ, ૧૯૮૦

દવે, કનૈયાલાલ ભાઈશંકર 'ગુજરાતનું મૂર્તિવિધાન', અમદાવાદ, ૧૯૬૩

પરીખ, ર. છો. અને શાસ્ત્રી હ. ગં.(સંપા.) 'ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઈતિહાસ', ગ્રંથ-૨ (મૌર્યકાલથી ગુપ્તકાલ), અમદાવાદ, ૧૯૭૨, ગ્રંથ ૩ (મૈત્રકકાલ-અનુમૈત્રકકાલ), અમદાવાદ, ૧૯૭૪, ગ્રંથ-૪, (સોલંકીકાલ), અમદાવાદ, ૧૯૭૬, ગ્રંથ-૫, (સલ્તનતકાલ), અમદાવાદ, ૧૯૭૭

મજમુદાર, મંજુલાલ ર. 'સાંસ્કૃતિ ગુજરાતના ઈતિહાસની અમૃતાક્ષરી' મુંબઈ, ૧૯૮૪

શાહ, પ્રિયબાળા, 'પ્રાચીન ભારતીય શિલ્પકળા અને સ્થાપત્ય', અમદાવાદ, ૧૯૬૮

(૨) હિન્દી

अवस्थी, आर. 'खजूराहो की देव प्रतिमाये', आगरा, १९६७

उपाध्याय, वासुदेव भारतीय सिक्के, प्रयाग, सं. २००५

जोशी, नीलकण्ठ पु. 'प्राचीन भारतीय मूर्तिविज्ञान', पटना, १९७७

वाजपेयी, कृष्णदत्त 'मथुराकला', लखनौ, १९५७

(૩) અંગ્રેજી

Agrawala, R.C. 'Tripada-Murtis of the Mediaeval Period', 'Indian Historical quterly', No. 2, Vol, XXXI, 1955

Agrawala, V.S. 'A Catalogue of Brahmanical Image in the Muthura Art', (JUPHS), Lucknow, 1951; -'Terracotta figures of Ahichachatra', 'Ancient India', No. 4, New Delhi, 1947-48

Allan, 'Catalogue of the Coins of Ancient India in British Museum', London, 1936

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

Banerjee, J. N. 'Development of Hindu Iconography', Calcutta, 1936

Bhattacharya, B.C. 'The Indian Buddhist Iconography', Calcutta, 1958

-'The Jain Iconography', Delhi, 1974

-'Nispannayogāvali', Baroda, 1972

(Gaekwar oriental series, No. 109)

Burgess & Cousens 'Architectural Antiquities of Northern Gujarat', London, 1903

Cunningham, A. 'The stupa of Bharhut', London, 1879

Goswami, A. 'Indian Temple Sculpture', Calcutta, 1956

Harle, J. C. 'Two Images of Agni and Yañapuruṣa in South India', JRAS, London, 1962

Hopkins E.W. 'Epic Mythology', strassburg, 1915

Jhaveri, M.B.(ed.) 'Nirvāṇakalikā of pādalipta', Bombay, 1926

Jolly, J. 'Mānav Dharma-Śāstra', London, 1887

Kala, S.C. 'Sculptures in the Allahabad Municipal Museum' Allahabad, 1946

Kiellorn, F.(ed.) 'Vyākaraṇ Mahābhāsya', Bombay, 1892

Majmudar, R.C. 'Vedic Age', London, 1951

Moniar-Williamns, 'A Sanskrit-English Dictionary' Oxford, 1963

Munshi, K. M. 'Saga of Indian sculpture', Bombay, 1957

Panigrahi, K. C. 'Archaeological Remains at Bhubaneswar', Bombay, 1961

Parikh, P. C. 'The Śakti Kunda at Akhaj', Ahmedabad, 1989

Rhys Davids and Estlin Carpenter J.(ed.) 'The Digha Nikāya', (Pali Text Society), London, 1903

Saletore, R. N. 'Encyclopaedia of Indian culture', Vol. 2, New Delhi, 1982

Sankalia, H. D. 'The Archeaology of Gujarat', Bombay, 1941

Amaravati Sculptures in the Madras Museum, Madras, 1942

Sivaramamutri C. 'Indian Sculpture', New Delhi, 1961

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

Shah, U. p.	'Sculptures from Samalaji and Roda', Baroda, 1960
Shahai, Bhagwant	'Iconography of minor Hindu and Buddhist deties', New Delhi, 1975
Smith, V. A.	'The Jaina Stupa and other Antiquities of Mathura', Allahabad, 1901
Sompura, K. F.	'The Structural Temples of Gujarat', Ahmedabad, 1968
Wibke Lobo	'The Sun-Temple at Modhera' München, 1982
Whitehead, R. B.	'Catalogue of Coins in the Punjab Museum', Lahor, Vol. I, Oxford, 1914

❑

For Private and Personal Use Only

For Private and Personal Use Only

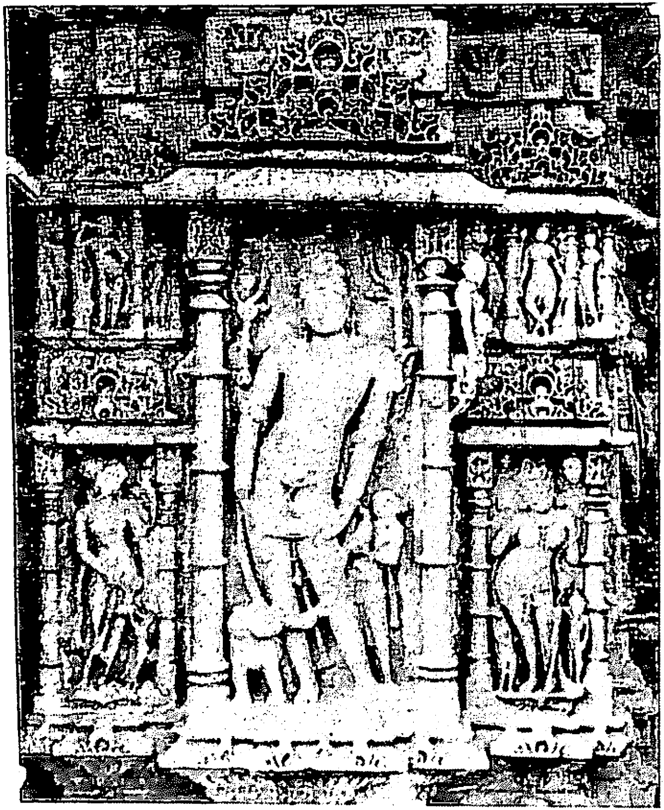

આકૃતિ ૧ : ઇન્દ્ર - મોઢેરા (પૃ. ૧૪)

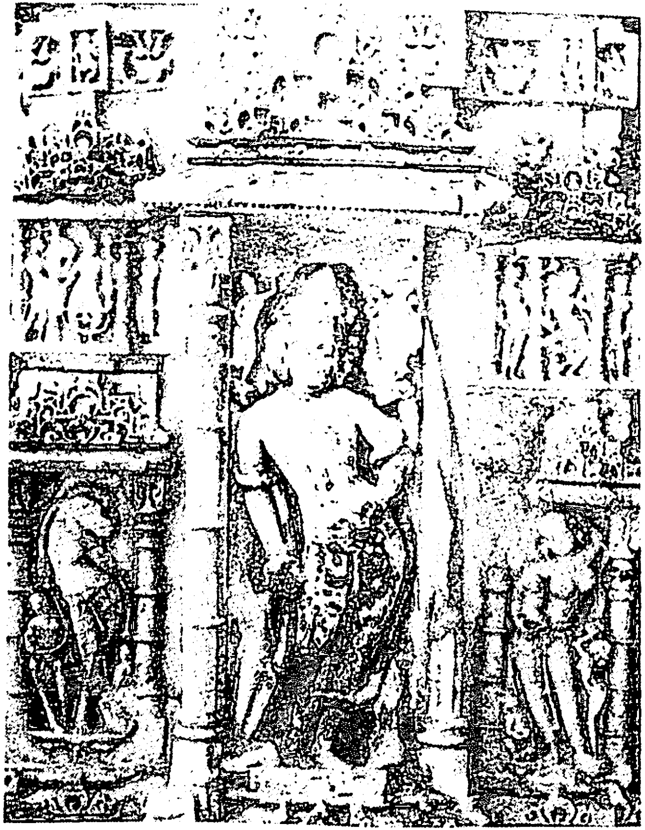

આકૃતિ ૨ : અગ્નિ - મોઢેરા (પૃ. ૨૪)

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

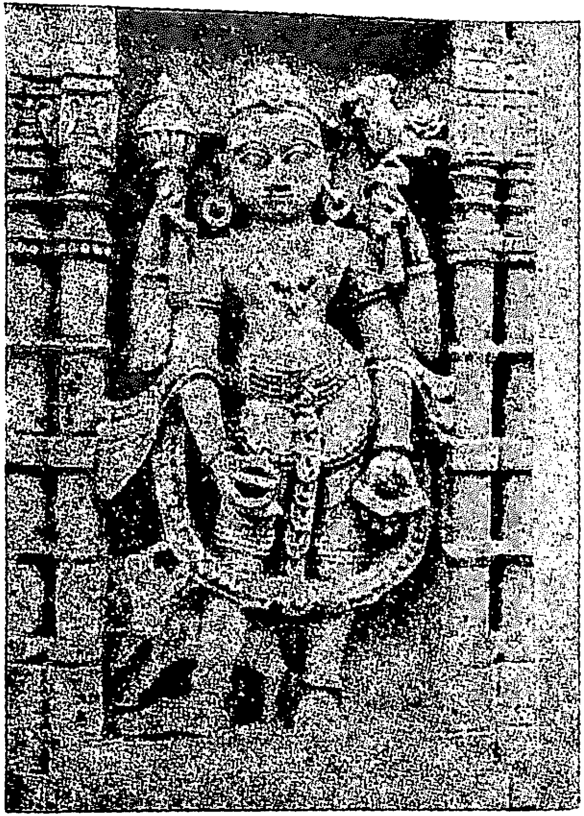

આકૃતિ ૩ : યમ - વડનગર (પૃ. ૩૦)

આકૃતિ ૪ : યમ - નુગર (પૃ. ૩૨)

For Private and Personal Use Only

આકૃતિ ૫ : નિર્ઋતિ - મોઢેરા (પૃ. ૩૭)

આકૃતિ ૬ : વરુણ - અમદાવાદ (પૃ. ૪૩)

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

For Private and Personal Use Only

For Private and Personal Use Only

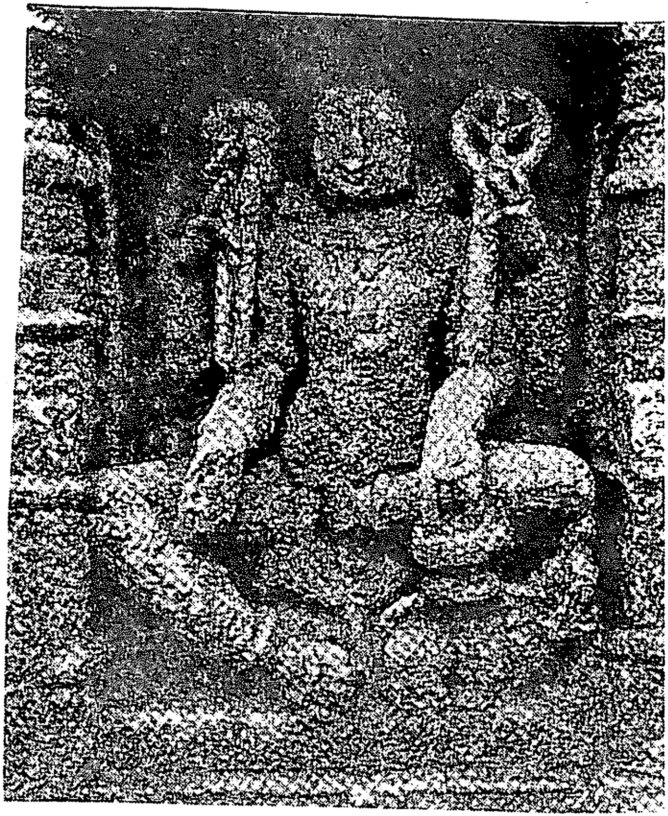

આકૃતિ ૭ : વરુણ - આખજ (પૃ. ૪૨)

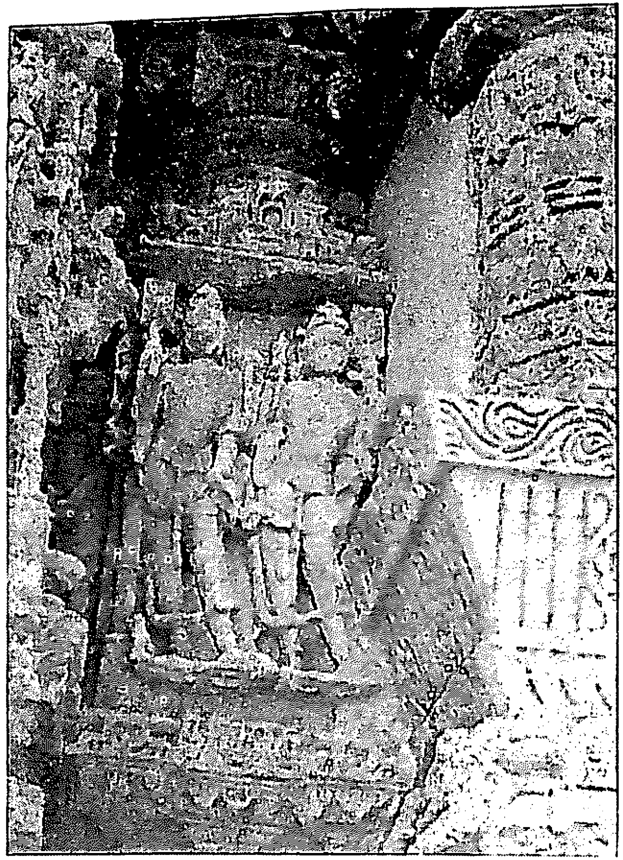

આકૃતિ ૮ : વરુણ-વાયુ - દ્વારકા (પૃ. ૪૨)

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

આકૃતિ ૯ : વાયુ - મોઢેરા (પૃ. ૫૦)

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

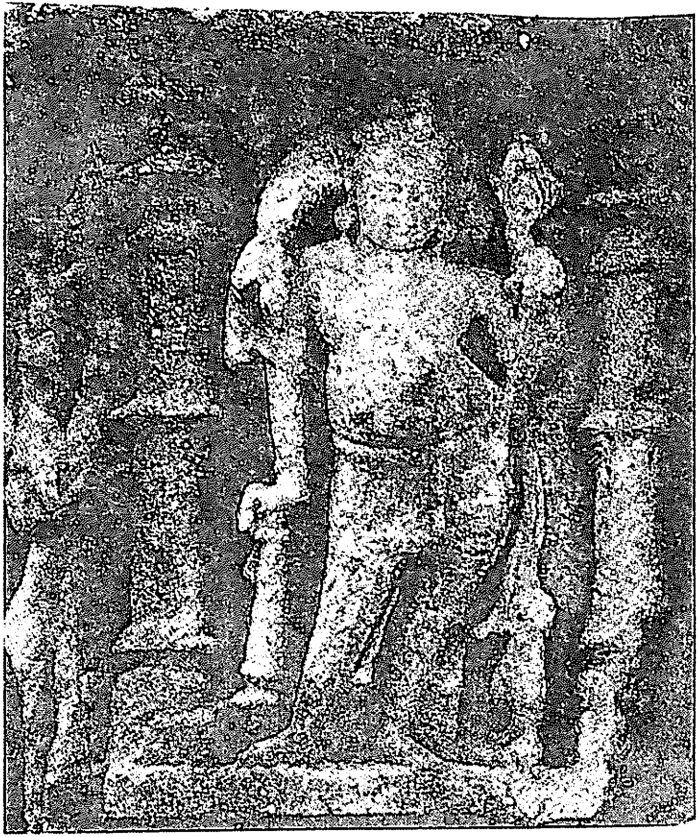

આકૃતિ ૧૦ : કુબેર - મોઢેરા (પૃ. ૫૭)

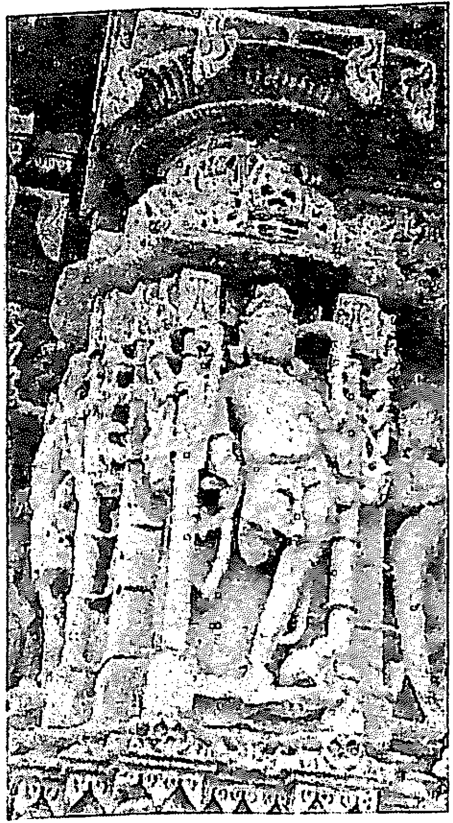

આકૃતિ ૧૧ : કુબેર - દ્વારકા (પૃ. ૫૮)

For Private and Personal Use Only

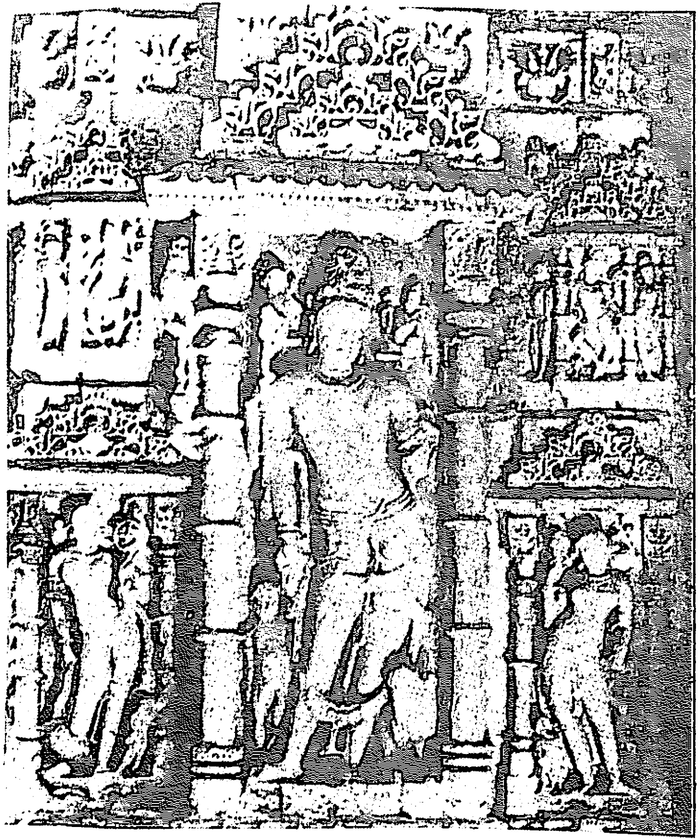

આકૃતિ : ૧૨. ઈશાન - મોઢેરા (પૃ. ૬૩)

આકૃતિ : ૧૩. ઈશાન - નુગર (પૃ. ૬૩)

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

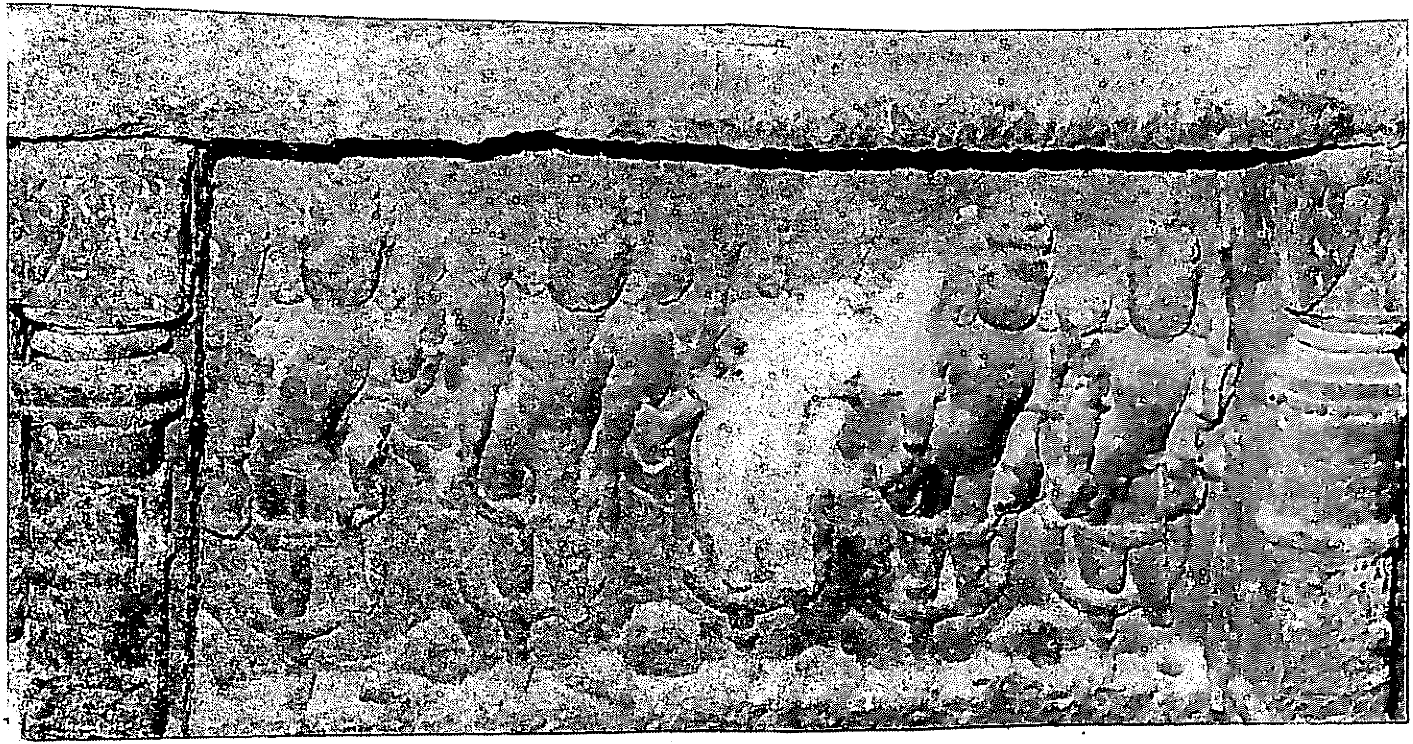

આકૃતિ : ૧૪. દિક્પાલ - ચોબારીવાવ (પૃ. ૬૬)

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

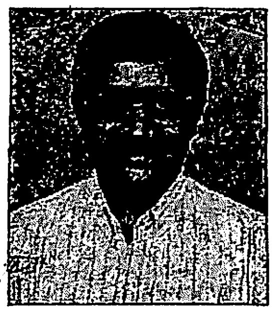

લેખક પરિચય

ડૉ. રામજી ઠાકરશીભાઈ સાવલિયા

ભારતીય સંસ્કૃતિ વિષયમાં એમ.એ. (૧૯૮૨) અને પીએચ.ડી. (૧૯૮૯) 'ગુજરાતની હિંદુ દેવીઓનું પ્રતિમા વિધાન' નામના મહાનિબંધનું ICHR નવી દિલ્હીના અનુદાન દ્વારા પ્રકાશન (૧૯૯૧) અને 'ગુજરાતમાંની માતૃકાઓનું મૂર્તિવિધાન' ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીની આર્થિક સહાયથી પ્રકાશન (૧૯૯૩). સંસ્કૃત સાહિત્ય અને ઈતિહાસમાં શાસ્ત્રી (દ્વિતીય)ની પદવી (૧૯૯૭). ગુજરાત ઈતિહાસ પરિષદ દ્વારા 'ગુજરાતની દિક્પાલ પ્રતિમાઓ' શોધ નિબંધને ક. ભા. દવે રૌપ્ય ચંદ્રક (૧૯૯૧).

સંશોધક-ઉપાસના ટ્રસ્ટ, 'સાબરમતી પરિક્રમ્મા' યોજના (૧૯૮૨ જાન્યુ.-જૂન) ક્યૂરેટર કમ લેક્ચરર-વિચાર ટ્રસ્ટ, 'ધાતુપાત્ર સંગ્રહાલયખ (૧૯૮૨ જુલાઈથી ૧૯૮૪ જુલાઈ). ૧૯૮૪થી ભો. જે. વિદ્યાભવન, અમદાવાદમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ વિષયમાં અધ્યયન-સંશોધન અને અનુસ્નાતક કેન્દ્રમાં અધ્યાપક.

ભારતીય સંસ્કૃતિ વિષયમાં પીએચ.ડી. માટે ગુજરાત યુનિવર્સિટી (ઑક્ટો. ૧૯૯૬) તથા જૈનદર્શન અને બૌદ્ધદર્શન વિષયમાં એમ.ફિલ અને પીએચ.ડી. માટે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ (માર્ચ, ૧૯૯૮) દ્વારા માન્ય માર્ગદર્શક અધ્યાપક. હાલ બે વિદ્યાર્થીઓ પીએચ.ડી. અને ત્રણ વિદ્યાર્થીઓ એમ.ફીલ.નો અભ્યાસ કરે છે. Guide teacher-Forein Students Centre, Gujarat University (Japanis Students, ૧૯૯૫, ૧૯૯૭).

'સામીપ્ય' અધ્યયન અને સંશોધન ત્રૈમાસિક (૧૯૯૨ થી) સહાયક સંપાદક. ગુજરાત રાજ્ય યુનિવર્સિટી માન્ય સંસ્થા (વિનયન શાખા) કર્મચારી મંડળમાં (૧૯૮૯થી) પ્રમુખ. ગુજરાત ઈતિહાસ પરિષદમાં કોષાધ્યક્ષ (૧૯૯૪ થી ૧૯૯૭) અને મંત્રી (૧૯૯૭ થી). આંતરરાષ્ટ્રીય જૈનવિદ્યા અધ્યયન કેન્દ્ર અને મ. દે. ઈતિહાસ-ભારતીય સંસ્કૃતિ વિભાગ, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં અનુસ્નાતક કેન્દ્રમાં મહેમાન અધ્યાપક (૧૯૯૬થી). પુરાતત્ત્વ (ખોજ) શિબિર-ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં (૧૯૯૨થી) તજ્જ્ઞ તરીકે. સામીપ્ય, પથિક, કુમાર, સ્વાધ્યાય, સંબોધિ, ગુજરાત જેવા પ્રતિષ્ઠિત સામયિકોમાં ૪૪ જેટલા વિવિધ વિષયોના સંશોધનાત્મક લેખો છપાયા. ગુજરાતી વિશ્વકોશમાં પુરાતત્ત્વ, ઈતિહાસ અને ભારતીય સંસ્કૃતિ વિષયમાં ૨૩ જેટલાં અધિકરણો લખ્યાં.

હાલ અધ્યાપક, ભો. જે. અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવન, અમદાવાદમાં કાર્યરત.

For Private and Personal Use Only